

ԱՐՈՒՆԻ-ՆԻՆԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

էջ 97

Հայերի երկիրը Հայաստանն էր և երկրի մայրաքաղաքն էր հլաթը: Երբ մուսուլմանները տրեցին այդ վայրերին, հայերը հպատակ դարձան նրանց: Հետո հայերը տիրեցին սահմանային ամրություններին և մուսուլմաններից գրավեցին Տարսոնը, Մսիսը և իշխեցին բոլոր այն երկրներին, որոնք այսօր ծանոթ են Սիլիս¹ անվամբ: Իսկ Սիսը մի քաղաք է, որ մի ամուր բերդ է և ներկա ժամանակում հայոց թագավորության մայրաքաղաքն է:

Վրացիների երկիրը սահմանամերձ է հլաթի երկրին. սկիզբ է առնում Կ. Պոլսի Ծոցից (Սև ծով) և տարածվում է դեպի հյուսիս, նրանք ունեն անմատչելի լեռներ: Վրացիները բազմամարդ են. նրանց մեջ տիրապետում է քրիստոնեական կրոնը: Ունեն ամուր բերդեր և ընդարձակ քաղաքներ: Նրանց մոտ արքայական գահը ժառանգում են թագավորական տան տղամարդիկ և կանայք:

էջ 225

Հիշրի 133 թվականին (750 թ. օգ. 9—751 թ. հուլ. 29) Ռումի թագավորը, որի անունն էր Կոստանդին² գրավեց Մալաթիան և Կալիկալան:

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

էջ 16

Հիշրի 181 թվականին (797 մարտ 5—798 փետրվար 22) Ռաշիդը մտավ հուլյների հողը և գրավեց Սաֆսաֆ բերդը:

էջ 32

Հիշրի 215 թվական (830 թ. 28 փետրվար—831 թ. փետրվար 18) Մամունը³ արշավանք կատարեց հույների վրա և հասավ Մամբիջ⁴, հետո Անտիոք, հետո Մսիս և Տարսոն և այնտեղից մտավ հույների երկիրը:

էջ 37

Հիշրի 226 թվական (840—841): Մոտասիմը⁵ ձերբակալեց Աֆշին Հայդար Իբն Քավուսին և բանտարկեց նրան: Նա մեռավ բանտում, որից հետո դուրս բերին նրա դիակը, խաչեցին ու ապա մարմինն այրեցին⁶: Սա այն Աֆշինն էր, որ կռվեց մոզապաշտ Բաբեկի դեմ, որն իշխում էր Թաբարստանի լեռնազավառում 20 տարի շարունակ. նա այնտեղ ամրացրել էր իր իշխանությունը և շատ անդամներ հաղթել Մոտասիմի բանակներին: Ի վերջո Մոտասիմը նրա դեմ ուղարկեց հիշյալ Աֆշինին, որը երկար և բուռն կռիվներ մղեց նրա դեմ և հաղթելով նրան, գրավեց Բաբեկի Ալբադ քաղաքը, դերի վերջրկց Բաբեկին, տարավ Մոտասիմի մոտ, որն սպանեց նրան:

էջ 51

Հիշրի 256 թվական (870): Իսա Իբն ալ-Շեյխը⁷ Ասորիքից պաշտոնանկ արվեց: Նա տիրել էր այդ կողմերին և ընդհատել էր հարկերի առաքումը Բաղդադ: Իսային տրվեց Հայաստանի կառավարչությունը:

էջ 78

Հիշրի 316 թվական (927 մարտ 8—928 փետրվար 24): Դումուստուկը⁸ մեծ բանակով Ռումից հասավ Ախլաթ, և նրանք (արաբները) խնդրեցին խաղաղություն, և [հույները] համաձայնվեցին այն հիման վրա, որ մզկիթի մինբարը⁹ վերացնելով փոխարենը խաչը դրվի: Հետո մեկնեց Բիթլիս և նույն կերպով վարվեց նրա հետ: Դումուստուկը այն պաշտոնյան էր, որի հրամանի ներքո էին գտնվում Կոստանդնուպոլսի ծոցից դեպի արևելք տարածվող երկրները:

էջ 86

Հիշրի 322 թվականին (934) Դումուստուկը արշավեց իսլամական երկրների վրա և երկար պաշարելուց հետո տիրեց Մալաթիային, որ անձնատուր եղավ: Բնակիչներին դուրս հանեց քաղաքից և տեղափոխեց ապահով տեղ: Այդ տեղի ունեցավ Ջումադալ—Ուխրա

ամսի սկզբներին (934 մայիս 19—Հունիս 17)։ Հուլյներն այնտեղ գործեցին զազրելի արարքներ մուսուլմանների հանդեպ, և այդ երկրների մեծ մասը անցավ նրանց ձեռքը։

էջ 96

Հիշրի 332 թվականին (943—944) մի խումբ ռուսներ ծովից անցան և Կուր գետով հասան մինչև Պարտավ քաղաքը, որին տիրեցին... ապա նավերով վերադարձան դեպի իրենց երկիրը¹⁰։

էջ 112

Հիշրի 355 թվականին (966) հուլյները, դուրս դալով իրենց սահմաններից, հասան Ամիդ և պաշարեցին այն։ Ապա հեռանալով այնտեղից գնացին Նիսիբիս և ավարի մատնեցին։ Նիսիբիսի բնակիչները փախուստ տվեցին։ Այնուհետև հուլյները Ջեզիրեից ուղղվեցին դեպի Ասորիք և հասան Անտիոքի առաջ, որտեղ մնացին երկար ժամանակ և այնտեղից վերադարձան Տարսուս¹¹։

էջ 116

Հիշրի 359 թվականին (966 նոյ. 14—970 նոյ. 3) հուլյները արավեցին Ասորիքի վրա և սրի ուժով գրավեցին Անտիոքը¹², սպանեցին բնակիչներին և մեծ չարիք հասցրին։ Հետո ուղղվեցին դեպի Հալեբ, որտեղ Կարավիան՝ Սայֆ-ադ-Դաուլա իբն-Համդանի¹³ ստրուկը տիրում էր այն օրից, երբ Աբիլ-մաարի իբն Իստազան այնտեղից վտարվեց։ Կարավիան ամրացավ միջնաբերդում, իսկ հուլյները տիրեցին Հալեբ քաղաքին և պաշարեցին միջնաբերդը։ Հետո հաշտություն կնքվեց այն հիման վրա, որ Կարավիան հուլյների թագավորին հարկ վճարի, և այդ հարկը ծանրանա նաև Հալեբից կախում ունեցող շրջակա մյուս քաղաքների վրա, այսինքն՝ Համաթի¹⁴, Հոմսի¹⁵, Քաֆրդարի¹⁶, Մաարաթի, Աֆամիայի, Շալաարի և նրանց միջև գտնվող մյուս քաղաքների վրա։ Հալեբի ժողովուրդը դրամով վճարեց երաշխավորագիր, և հուլյները մեկնեցին Հալեբից, որից հետո մահմեդականները վերստին տիրեցին այդ վայրին։

Նույն այդ թվականին հուլյների թագավորը մի բանակ ուղարկեց Հայաստանում գտնվող Մանազկերտ քաղաքի վրա և պաշարեց ու սրով դրավեց այն, որից հետո ամբողջ երկիրը մնաց անպաշտպան։

էջ 165

Հիշրի 422 թվականին (1031) հույների թագավորը տիրում է Ուոհային¹⁷: Ուոհան Օթայրի սեփականութունն էր, որը Բանունումայրներից էր: Աբու Նասր-Իբն-Մրվանը, Դիարբեքի տերը, հառանին տիրելուց հետո պատրաստվեց կովել Ուոհայի տիրոջ Օթայրի դեմ: Այդ առթիվ Սալիհ իբն Մարդասը միջամտեց Աբու Նասր իբն Մրվանի մոտ, որպեսզի համաձայնվի կես առ կես բաժանելու Ուոհան՝ իրն Օթայրի և իբն Շիբլի միջև: Այդ միջնորդութունն ընդունվեց և քաղաքը նրանց հանձնվեց 416 թվականին (1025—1026) ու մնաց նրանց ձեռքում մինչև այն թվականը (1031), երբ Օթայրը մարդ ուղարկելով հույների թագավոր Արմանուսի մոտ՝ նրան վաճառեց իր բաժինը, դրա հետ և մի շարք գյուղեր՝ 20 հազար դինարով: Հույներն եկան ստանձնելու իբն Օթայրի բերդ, իսկ իբն Շիբլի կողմնակիցները փախան, և հույները տիրեցին քաղաքին, կոտորեցին մահմեդականներին և ավերեցին մրդկիթները:

էջ 178

Հիշրի 441 թվականին (1049 հունիս 5—1050 մայիս 25) հույների թագավորը շքեղ նվերներ ուղարկեց Տուղրիլ բեկ սուլթանին և նրանից ղինադադար խնդրեց, և փոխադարձ համաձայնութուն կայացավ: Նա շինեց Կոստանդնուպոլսում մի մզկիթ, և նրա մեջ աղոթք կատարվեց (խոթպա ասվեց) Տուղրիլ բեկի անվամբ¹⁸:

էջ 181

Հիշրի 446 թվականին (1054 ապրիլ—1055 ապրիլ 1) Տուղրիլ բեկը արշավեց Ադրբեջան և շարժվեց դեպի Թավրիզ: Կառավարիչ Հաշվազանը հնազանդվեց նրան, և նրա անվամբ աղոթք կատարվեց այնտեղ: Նա սուլթանին գոհացրեց տուրքերով: Նրա նման վարվեցին այդ կողմերի բոլոր իշխանները: Երբ նա հաստատվեց Ադրբեջանում, այնտեղից արշավեց Հայաստանի վրա և պաշարեց Մանազկերտը, որը հույներին էր պատկանում, բայց չկարողացավ գրավել: Հետո անցավ դեպի Ռումի երկիրը, ներխուժեց այնտեղ, կողոպտեց, ջարդեց և ծանր հետքեր թողեց¹⁹:

էջ 189

Հիշրի 449 թվականին (1057—1058) մեռավ ալ-Կայիմ հալիֆի մայրը, որը մի հայ ստրկուհի էր և, ասում են, թե կոչվում էր Կաթր ան-նադա²⁰:

էջ 193

Հիշրի 455 թվականին (1063) Դամասկոսի կառավարիչ կարգը-վեց Ամիր ալ-Ջուլուշ* Բաղրը²¹, Եգիպտոսի խալիֆ Մոստանսիր Ալավու կոչմից: Այնուհետև բանակը իր դեմ ըմբոստացավ, ուստի նա ցրեց այն:

էջ 196

Հիշրի 463 թվականին (1070 հոկտ. 9—1071 սեպտ. 28) հույների թագավոր Արմանուսը այլացեղ գնդերի բազմությամբ՝ բաղկացած հույներից, ռուսներից, չերքեզներից և այլն, առաջացավ մինչև Մանազկերտ: Նրա վրա եկավ Ալփարսլանը և զինադադար խնդրեց հոռոմների թագավորից, բայց մերժում ստացավ: Կովում հույներից շատ մարդ սպանվեց և նրանք խուճապահար փախուստ տվեցին, և նրանցից սպանվածները անհամար էին: Արմանուս թագավորը գերի բռնվեց, և Ալփարսլանը պայման դրեց, որ նա դրամական տուգանք վճարի և գեղիներին ազատ արձակի: Արմանուսը համաձայնվեց, և Ալփարսլանը՝ նրան ազատ արձակեց²²:

էջ 205

Հիշրի 479 թվականին (1086—1087) Իկոնիայի, Աքսարայի և Ռումի երկրի այլ վարերի տեր Սուլայման իբն Կութուվմիշ Սելյուկը գնաց դեպի Ասորիք և տիրեց Անտիոք քաղաքին՝ այնտեղի քրիստոնյա կառավարչից ծառուկ պահելով իր այդ արշավանքը²³: Անտիոքը հույների ձեռքն էր գտնվում 359 թվականից (968—969) ի վեր:

էջ 213

Հիշրի 486 թվականին (1093) Տաուշը դուրս եկավ Դամասկոսից ձեռք բերելու համար սուլթանությունը՝ իր եղբոր Մելիք-Շահի մեռնելուց հետո²⁴: Նրա հետ համաձայնվեց Հալեբի տեր Ակ-Սոնկուրը, նրա անունով քարոզ կատարել տվեց նաև Անտիոքի տեր Բադի Սիանն և Ուոհայի տեր Պուզանը:

Տաուշը Ակ-Սոնկուրի ընկերակցությամբ, առաջացավ և զենքի ու ժով գրավեց Նիզիբիսը:

էջ 214

Հիշրի 486 թվականին (1093) Տաուշը գնաց և գրավեց Դիարբաքրը, ապա շարժվեց դեպի Ադրբեջան: Այդ երկրների մեծ մասի

* Ամիր-ալ-Ջուլուշ-գորավար:

վրա նախապես տարածվում էր Բարքիարուկի իշխանությունը։
Վերջինս իր հորեղբայր Տտուշի ձեռնարկությունը արդելելու համար
սորչավեց նրա դեմ։

Ակ-Սոնկուրը հայտարարեց՝ մենք հպատակվեցինք Տտուշին,
կարծելով, որ սուլթան Մելիք-Շահի որդիներից ժառանգորդ չկա,
բայց եթե սուլթանի որդի Բարքիարուկն է իշխում, մենք, բայց
նրանից, ուրիշ ոչ մեկի կողմ չենք լինի։ Այս կերպով Ակ-Սոնկուրը
լքեց Տտուշին և միացավ Բարքիարուկին, որի հետեանքով Տտուշի
ուժը թուլացավ և նա վերադարձավ Ասորիք²⁵։

էջ 214

Հիշրի 487 թվականին (1094 հունվ. 21—1095 հունվ. 10) մա-
հացավ Մոկտադի բի-Ամր Ալլահ Աբուլ-Կասիմ խալիֆը²⁶, որի
մայրը հայուհի էր և կոչվում էր Արջիվան։

էջ 215

Հիշրի 487 թվականին (1094) Տտուշը տիրեց Խառանին և
Մուհամմադին²⁷ և այնտեղից առաջացավ դեպի Միջագետք, որին տի-
րեց, ապա տիրեց Դիարբեքին, Խլաթին և այնտեղից դնաց Ադրբե-
ջան, ուր և իշխեց։

Հիշրի 487 թվականի ռաբիւ-աւալ ամսում (1094 մարտ 21—
ապրիլ 19) Կահիրեում մահացավ Ամիր ալ-Ջոյուշ Բադր ալ-Ջա-
մալին²⁸։ Նրա տարիքը 30-ից անց էր, և նա էր, որ կառավարում
էր Մոստանսիրի տերության մեջ։ Երբ նա մեռավ, նրան հաջորդեց
իր որդին՝ ալ-Աֆդալը։

էջ 220

Հիշրի 490 թվականին (1097) ֆրանկները հասել էին Կլըջ Արս-
լան իբն Սուլայման իբն Կութուլմիշի երկիրը, որն Բկոնիայից և
այլ վայրերից է բաղկացած։ Կլըջ Արսլանի և ֆրանկների միջև տեղի
ունեցան կռիվներ, և Կլըջ Արսլանը պարտվեց ու փախուստ տվեց²⁹։
Ֆրանկները շարժվեցին դեպի Լևոն հայի երկիրը, որտեղից դուրս
եկան դեպի Անտիոք որը պաշարեցին 9 ամիս և զենքի ուժով տի-
րեցին քաղաքին։ Բաղի Սիանը գիշերով դուրս եկավ Անտիոքից և
սարսափահար փախավ։ Երբ առավոտ եղավ, նա սթափվեց իր Եր-
կյուղից, փորձեց վերադառնալ, զլջալով, որ իր ընտանիքին, զա-
վակներին և մուսուլմաններին լքել էր այդպես, բայց իր կատարած
ճիգերը նրան ուժաթափ արեցին, ու ընկավ ձիուց։ Նրա ընկերա-
կիցները ջանացին նրան բարձրացնել ձիու վրա, բայց հնարավոր

շեղավ, որ նա կարողանար սանձը ամուր բռնել, ուստի նրան լքեցին այդ վայրում: Այդ միջոցին Անտիոքի տիրոջ՝ հիշյալ Բալի Սիան իբն Մուհամմադ իրն Ալա իբն Ալբ Արսլանի մոտով անցնում էր մի շալ փայտահատ, և մինչդեռ նա վերջին շունչն էր ապրում, մոտեցավ ու դուխը կտրելով տարավ Անտիոք՝ Փրանկների մոտ, որոնք արդեն տիրել էին քաղաքին: Այս տեղի ունեցավ սույն տարվա (491) ջումադալ-ուլա ամսում (1098 ապրիլ 6—մայիս 5): Ֆրանկները կոտորեցին մուսուլմաններին և ավարի մատնեցին նրանց ունեցվածքը³⁰:

էջ 222

Հիշրի 493 թվականին (1099 նոյ. 17—1100 նոյ. 5) Մալաթիայի, Սվազի և այլ վայրերի իշխան Կումուշտիկին իբն Դիլուն բանակ կազմեց: Նա ճանաչված է իրն ալ Դանիշմանդ անվամբ, որ նշանակում է Դանիշմանդի որդի, որովհետև նրա հայրը թուրքմեն ուսուցիչ էր, և նրանց մեջ ուսուցչին կոչում են դանիշմանդ: Նա բարձրացրեց իր որդուն, մինչև այդ երկրի թագավոր կարգեց: Նա ջարդեց Փրանկներին, որոնք արշավել էին Մալաթիայի կողմերը, և նրանց վրա հարձակվելով նրանց թաղավորին գերի վերցրեց³¹:

էջ 223

Հիշրի 493 թվականին (1099—1100) Սուլթան ալ-Կոթբին իշխեց հլաթի վրա...³²: Մինչև այդ հլաթը պատկանում էր Դիարբեքրի իշխանության տեր Մովանյաններին³³, որոնք մեծ շարիքներ էին գործում հլաթի բնակիչների դեմ և երբ սրանք ծանոթացան Սուլթան ալ-Կոթբի արդարությանն ու արժանիքներին, գրեցին նրան և նրա հետ համաձայնվեցին, որի հետևանքով Սուլթանը (Մարանդից մեկնելով) դնաց նրանց մոտ: Նրանք բաց արին նրա առաջ հլաթի դռները և նրան հանձնեցին քաղաքը: Մովանյանները փախուստ տվեցին այնտեղից, և Սուլթան ալ Կոթբին քաղաքի վրա իշխեց իբրև թագավոր, մինչև որ մահացավ 586 թվականին (1112—1113): Նրանից հետո հլաթի վրա իշխեց իր որդին՝ Ջահիր ադդին Բերահիմ իբն Սուլթանը:

էջ 237

Հիշրի 506 թվականին (1112 հունվ. 28 — 1113 հունիս 17) մահացավ Վասիլ հայր³⁴, Հայոց երկրի իշխանը: Նրա վրա հարձակվեց Անտիոքի Ֆրանկ իշխանը, որպեսզի տիրի հայոց երկրին, որ այսօր ծանոթ է Սսի երկրի անվամբ: Բայց նա ճանապարհին մահացավ, և նրա փոխարեն թագավորեց Սիրջալը:

Դարձյալ նույն թվականին մահացավ Մուքման ալ Կոթբին³⁵,
 հլաթի տերը, որը հլաթի վրա թագավորեց 493 թվականին: Երբ մե-
 ոավ Մուքմանը, հլաթի իշխանությունը վրա նրան հաջորդեց իր որ-
 դին՝ Զահիրադդին Իբրահիմ իբն Մուքմանը: Նա շարունակեց իր
 հոր գործը, մինչև որ մեռավ 521 թվականին (1127—1128): Նրան
 հաջորդեց եղբայրը՝ Ահմադ իբն Մուքմանը: Ահմադը իշխանություն
 վրա մնաց տասն ամիս և մեռավ, ապա իշխեց իր մայրը՝ Այնանջ
 խաթունը, որն Արքամանի դուստրն էր: Նա որպես բռնակալ իշ-
 խում էր հլաթի վրա իր թոռան՝ Մուքման իբն Իբրահիմ իբն Մուք-
 մանի հետ, որը վեց տարեկան էր: Եվ ահա տատն ուզեց սպանել
 իր թոռանը, որպեսզի մենակ իշխի: Երբ պետության մեծամեծներ-
 ից տեսան նրա վատ մտադրությունը իր թոռան նկատմամբ, իրար
 հետ միաբանությամբ խեղդեցին նրան 528 թվականին, և իշխեց
 նրա թոռը՝ վերոհիշյալ Շահրիման* Մուքման իբն Իբրահիմ իբն
 Մուքմանը, որը մեռավ 579 թվականին:

Էջ 243

Հիշրի 514 թվականին (1120 ապրիլ 2—1121 մարտ 21) վրա-
 ցիները արշավեցին իսլամական երկրների վրա և սրի ուժով տի-
 րեցին Թիֆլիսին³⁶:

Էջ 248

Հիշրի 517 թվականին (1123—1124) ֆրանկները տիրեցին
 հարբերդին, որտեղ բանտարկված էին Զոսինը և ուրիշ ֆրանկ-
 ներ, և նրանց ազատեցին հարբերդից: հարբերդը պատկանում էր
 Բաղակին³⁷, որը շուտով հետ վերցրեց ֆրանկներից:

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

Էջ 5

Հիշրի 526 թվական (1131—1132): Սպանվեց Աբու-Ալի իբն
 Աֆդալ իբն Բադր ալ-Ջամալին³⁸, ալիական խալիֆ Հաֆիզ Լիդին
 Ալլահի վեզիրը: Հիշյալ Աբու Ալին բանտարկել էր Հաֆիզին, դա-
 դարեցրել նրա անվան հիշատակումը քարոզում և փոխարենը իր
 անունն էր հիշատակել տալիս: «Աղան»-ից էլ վերցրել էր «Եկեթ

* «شاهريمان» կարելի է կարդալ նաև «Շահիրման»։ հավա-
 նորար աղավաղումն է «Շահի արման» (թագավոր հայոց) խոսքի:

բարիք գործելու» բանաձևը, և այդպիսով Շիաների սրտերը սառեցրել էր նրանցից: Նրա վրա հարձակվեցին մի խումբ մամուլ-ներ, երբ նա զբաղված էր գնդախաղով, և սպանեցին նրան և նրա պալատն էլ ավարի մատնեցին: Հաֆիզն էլ բանտից դուրս եկավ և սպանվողի գույքերի մնացած մասը փոխադրեց իր պալատը: Աբու Ալիի սպանության օրն իսկ, Հաֆիզը կրկին բարձրացավ խալիֆական գահը և վեզիրության պաշտոնին կանչեց Աբու-Ֆաթհ Յանիս³⁹ ալ-Հաֆիզին: Այդ Յանիսը կարճ ժամանակ մնալով պաշտոնում՝ մահացավ:

Էջ 9

Հիշրի 529 թվականին (1134 հոկտ. 22—1135 հոկտ. 10) մեռավ Հասանը և Հաֆիզ խալիֆը վեզիրություն տվեց Թաջադդաուլա Վահրամին⁴⁰, որը քրիստոնյա էր: Նա կառավարեց ու հայերին պաշտոններ տվեց:

Էջ 14

Հիշրի 532 թվական (1137 սեպտ. 29—1138 սեպտ. 18): Հուսամադդին Թիմուրթաշ իբն Լիզադին Մարդինի իշխանը, տիրացավ Ալ-Հինախ բերդին՝ Դիարբաքրում: Նա այդ քաղաքը դրավեց Դիարբաքրի իշխան Բանու մրվանների վերջին շառավղից⁴¹:

Հույների թագավորը բանակներով դուրս էր եկել իր երկրից հիշրի 531 թվականին (1136—1137) և կռվել հայերի ու Անտիոքի և այլ վալուերի ֆրանկների դեմ, իսկ 532 թվականին (1137—1138) նա մտավ Ասորիք...⁴²:

Էջ 17

Հիշրի 539 թվական (1154 մարտ 18—1155 մարտ 6): Իմադադին Ջանգին⁴³ բռնի ուժով գրավեց Ուռհան ֆրանկներից⁴⁴, որոնք 28 օր պաշարումից հետո հանձնվեցին: Այնուհետև հանձնվեց Սրուշ⁴⁵ քաղաքը: Նա գրավեց նաև Նփրատի արևելյան կողմն ընկած այն վայրերը, որոնք ֆրանկների ձեռքում էին: Իսկ ինչ վերաբերում է Բիրային, նա պաշարեց այն, բայց թողեց ու վերադարձավ՝ Սուսուլում իր տեղակալի սպանության պատճառով, որը նասիր ադ-դին Ջուկարն էր:

Էջ 40

Հիշրի 556 թվականի ռամադան ամսին (1161 օգ. 24—սեպտ. 22) սպանվեց Մալիք Սալիհ, Աբու-Ղարատ Թալաթի իրն Ռուզիք հայր⁴⁶, ալ-Ադիդ ալ-Ալավի խալիֆի վեզիրը: Ադիդի հորաքույրն

էր կազմակերպել այդ սպանութիւնը: Երբ նա մտնում էր պալատ, նրա վրա հարձակվեցին սրերով, բայց նա այդ ժամին չմահացավ, նրան փոխադրեցին տուն. նա խալիֆին բերել տվեց իր մոտ և նրա դեմ իր զայրույթն հայտնեց, իսկ Ադիդն երգվեց, թե ինքը ոչ մի տեղեկութիւն չուներ կատարվածի մասին: Ադիդը իր հորաքրոջը ուղարկեց Թալայի մոտ, որը նրան սպանեց և միևնույն ժամանակ պահանջեց Ադիդից, որպեսզի իր որդի Ռուզիքին դնի վեզիրութեան պաշտոնի: Սա ստացավ այդ պաշտոնը «ալ Ադիլ» տիտղոսով: Երբ Թալաին մահացավ, վեզիրութեան պաշտոնում իրեն հաջորդեց ուրեմն իր որդին՝ ալ Ադիլ Ռուզիքը: Ռուզիքը ընտիր բանաստեղծ էր: Սրանից էր փառքի մասին գրված հետևյալ բանաստեղծութիւնը.

«Մերժեց ալլահը մեզ շնորհել երջանկութիւն:
Եվ զլացավ մեր գործերին հաջողութիւն ու բարգաւաճում,
Սովորեցինք, որ հարստութիւնն է լրացնում մեր իղձերը,
Բայց երբ կորչում է այն, մեղ մնում է վիշտ ու տանջանք:
Ազնվութիւն և թշվառութիւն խառնեցինք իրար:
Մինչև դարձանք ամպեր, որոնք գտան կայծակ, որոտ և
անձրև»:

էջ 41

557 թվականին (1161 դեկտ. 21—1162 դեկտ. 9) եկան վրացիք* մեծ բազմությամբ և մտան իսլամի երկիրը, գրավեցին Դվինը, որն Ադրբեջանի կողմերից էր և կողոպտեցին այն: Ապա Ադրբեջանի տերը՝ Ելտկուզը մեծ բազմությամբ հարձակվեց և հաղթեց վրացիներին:

էջ 41

Հիջրի 560 թվականին (1163 նոյ. 30—1164 նոյ. 17) Իկոնիայի և Ռումի երկրում նրա շրջակայքի քաղաքների թագավորի և Մալաթիայի ու Ռումի երկրում նրա շրջակայքի թագավորի Դանիշմանդ որդի Բադի Արսլանի միջև բուռն պատերազմ տեղի ունեցավ, որից փախուստի մատնվեց Կլրջ Արսլանը: Սակայն այդ ժամանակ Բադի Արսլանը մեռնելով, Մալաթիային տիրեց եղբորորդին՝ Իբրահիմը:

* Սա Դեոբդի Դ-ի արշավանքն է 1162 թվականի օգոստոսին:

էջ 56

Հիշրի 568 թվական (1172 օդ. 23—1173 օդ. 11): Նուրադդին Մահմուդը, Զանգիի որդին, հարձակվեց Կլըջ Արսլանի որդի, Մասուդի որդի Կլըջ Արսլանի վրա և տիրեց Մարաշին, Բեհեսնիին, Մարգվանին և Սվադին: Կլըջ Արսլանը մարդ ուղարկեց նրա ժոտ հայտնելով բարեկամություն և խնդրելով հաշտություն: Նուրադդինը համաձայնվեց այն պայմանով միայն, որ Մալաթիան վերադարձնի Դանիշմանդի որդի Զուլնուրին, որից Կլըջ Արսլանը դրավել էր այդ քաղաքը: Նա հոժարեց նվիրել նաև Սվադը ու հաշտություն կնքեց Նուրադդինի հետ: Բայց երբ Նուրադդինը մեռավ, Կլըջ Արսլանը վերստին տիրացավ Սվադին և այնտեղից վտարեց Դանիշմանդի որդուն⁴⁷:

էջ 61

Հիշրի 570 թվականին (1174—1175) Քավրիզ քաղաքի վրա իշխեց Բահլավան Ելտուզը, վերցնելով այդ քաղաքը իբն Ակ-Սոն-յուր Ահմադիից⁴⁸:

Հիշրի 575 թվականի դիկադա ամսում (1180 մարտ 29—ապրիլ 27) մեռավ Մոստադի բի-Ամր Ալլահ Աբու Մուհամմադ ալ Հասան իբն Յուսեֆ իբն Մոստակիդը⁴⁹. Նրա մայրը հայուհի էր⁵⁰:

էջ 66

Հիշրի 576 թվականին (1180 մայիս 28—1181 մայիս 16) սուլթան Սալահադդինը հարձակվեց Կլըջ Արսլանի որդի, Մասուդի որդի Կլըջ Արսլանի՝ Ռումի երկրի տիրոջ վրա⁵¹ և հասավ մինչև Ռաբան⁵² և հաշտություն կնքվեց: Այնուհետև Սալահադդինը արշավեց Լևոն-հայի որդու երկրի վրա և ասպատակ սփռեց: Լևոնի որդին հաշտություն խնդրեց դրամական տուգանք վճարելով և ղերիներ վերադարձնելով:

էջ 69

Հիշրի 578 թվականին (1182—1183) Սալահադդինը... Այդաբի ծոցում նավատորմ կազմեց և ուղարկեց Հուսամադդին ալ Հաջիր Լուլուի, եղիպտական նավատորմի ծովակալի հրամանի տակ. նա մեծահռչակ ու քաջարի մարդ էր...⁵³

Հիշրի 579 թվականին (1183—1184) Սալահադդին սուլթանը երկար պաշարելուց և կռիվներ մղելուց հետո տիրեց Ամիդի բերդին՝ մոհարրամ ամսի առաջին տասնօրյակին և այն հանձնեց Հիսն

Քայֆի տիրոջը՝ Նուրադդին Մուհամմադ իբն Կարա Արսլան իբն Դաւուդ իբն Սուլթան իբն Օրտոկին:

էջ 71

Հիշրի 579 թվականի (1183 ապրիլ 26—1184 ապրիլ 13) վերջերին մեռավ հլաթի տեր Շահրիման Սուլթան իբն Ջահիրադդին Իբրահիմ իբն Սուլթան ալ-Կոթբին: Հիշյալ Շահրիմանը թագավորեց 521 թվականին (1127) և երբ մեռավ 64 տարեկան էր: Նրա մահվան լուրն առավ իր մամլուք Բեկթիմուրը, որը գտնվում էր Մուֆարդինում, շուտով ճամփա ելավ և հասավ հլաթ, որի բնակիչների մեծ մասը փափագում էին, որ նա լինի իշխան, և Շահրիմանի մամլուքներն էլ համաձայնվել էին նրա հետ, ուստի հազիվ հասած, նրան թագավոր կարգեցին հլաթի վրա և նստեցրին Շահրիմանի գահը: Նա մնաց հլաթի իշխանություն վրա մինչև սպանվելը 589 թվականը, ինչպես սլտի հիշատակենք իր տեղում⁵:

էջ 73

Հիշրի 581 թվականին (1185—1186) մահացավ Հիսնի և Ամիգի տեր Նուրադդին Մահմուդ իբն Կարա Արսլան իբն Դաւուդը: Նրան հաջորդեց իր որդին՝ Սուլթանը, որը կոչվեց Կոթբ ազդին: Նա փոքր էր տարիքով, և զործերի վարիչ նշանակվեց Ալկուվան իբն Սամակա Սղերդդին: Սուլթանը գնաց Սալահադդին սուլթանի մոտ, որը Մուֆարդինի մոտ էր գտնվում և որը նրան հաստատեց իր հոր՝ Նուրադդին Մուհամմադի ավատի վրա, ընկերակցելով նրա հոր հիշյալ Սուլթանի բարեկամներին մի էմիրի:

Երբ սուլթանը Մուսուլից գնաց հլաթ, նա ճանապարհորդ ուղևոր դեպի Մուֆարդին, որը պատկանում էր Մարդինի նոր մահացած տիրոջը. այնտեղ գտնվում էր մի տեղապահ՝ հլաթի տիրոջ, մահացած Շահրիմանի կողմից նշանակված: Սուլթանը պաշարեց Մուֆարդինը և գրավեց այն ջումադալ-ուլա ամսի վերջում⁵ (1185 թ. օգոստոսի վերջերին): Ապա սուլթանը հրաժարվելով հլաթի վրա արշավելուց, վերադարձավ Մուսուլ:

էջ 74

Հիշրի 582 թվականին (1185—1187) Սալահադդին սուլթանը իր եղբոր որդուն՝ Մալիք Մուզաֆֆար Բակիադդին Օմարին ավատ է տալիս Մնրեջը, Մաարաթը, Քաֆրթաբը, Մուֆարդինը, ճապաղջուրը ամբողջ շրջակայքով, իսկ իր եղբոր Մալիք Ադիլին տվեց Խառանը և Ուռհան:

էջ 81

Հիշրի 585 թվականին (1189—1190) մուսուլմանական նավատորմը Հուսամադդին Լուլուի հրամանատարութեամբ ծովից հասավ և պարտութեան մատնելով ֆրանկներին՝ մուտք գործեց Աքքա⁵⁶։

էջ 82

Հիշրի 586 թվականին (1190 փետր. 8—1191 հունվ. 28) մուսուլմաններին լուր հասավ, թե Ալամանների թագավորը իր երկրից, որը Կոստանդնուպոլսից այն կողմն է գտնվում, դուրս է եկել հարյուր հազար ռազմիկներով և շարժվում է մուսուլմաններին ջախջախելու համար։ Դամասկոսում հուսահատություն տիրեց։ Բայց ավաճը հարվածեց թշնամիներին ծարավով և ժանտախտով, և նրանց մեծ մասը մահացավ ճանապարհին, իսկ երբ նրանց թագավորը հասավ Հայոց երկիրը, իջավ գետը լողանալու, խեղդվեց⁵⁷։ Նրան փոխարինեց իր որդին։ Զինվորների մի մասը այդ պատճառով վերադարձան իրենց երկիրը, մի խումբ էլ հակառակելով նոր թագավորին լքեցին նրան և իրենք էլ վերադարձան իրենց երկիրը։ Ալամանների թագավորի որդու հետ Աքքայի ֆրանկների մոտ հասան միայն հազար ռազմիկ։

էջ 84

Հիշրի 587 թվական (1191)։ Մալիք Մուզաֆֆար Բակիադդին Օմար իբն Շահնշահ իբն Այուբը առաջացել էր դեպի այն երկրները, որոնք հետ էր դարձրել Քուբեուրին և որոնք իրեն ավատ էր տվել իր հորեղբայր սուլթանը, այսինքն՝ Եփրատի այն կողմում գտնվող երկրները, հառանը՝ այլ վայրերով։ Մալիք Մուզաֆֆարը ցանկացավ յուրացնել նաև շրջակայքի մյուս վայրերը. այսպես նա գրավեց Սուլայդան, Հանին և արշավելով Խլաթի տիրոջ Բեկթեմուրի վրա, հաղթեց ու պաշարեց նրան Խլաթում, գրավեց շրջակայքը, ապա վերադարձավ այնտեղից, զնաց Մանազկերտի վրա, որը Բեկթեմուրին էր պատկանում, և պաշարեց այն։ Նրան ընկերանում էր որդին՝ Մալիք Մանսուր իբն ալ Մալիք ալ-Մուզաֆֆար Օմարը։ Այդ միջոցին Մալիք Մուզաֆֆարը հիվանդացավ և վիճակը ծանրանալով՝ մահացավ այդ տարվա ռամադան ամսի վերջից 11 օր առաջ, ուրբաթ օրը։ Իր որդին, Մալիք Մանսուրը գաղտնի պահեց նրա մահը և Մանազկերտից նրա մարմինը տարավ Համաթ, որտեղ թաղեց նրան։

Նույն տարվա շաբան ամսում (1191 օգ. 24—սեպտ. 21) սպանվեց Կըզըլ Արսլանը, որի իսկական անունը Օթման իբն Ելտ-

կուլ էր, դա նա էր, որ իշխեց Ադրբեջանում, Համադանում, Սպահանում և Ռեյում, իր եղբոր՝ Մուհամմադ Բահլավանից հետո:

Այդ թվականին Ռումի երկրի տեր Մոյիզադդին Կայսար Շահ իբն Կլըշ Արսլանը գնաց Սալահադդին սուլթանի մոտ: Պատճառն այն էր, որ նրա հայրը բաժանել էր երկիրը իր տասը որդիների մեջ և այդ որդուն տվել էր Մալաթիան: Եղբայրներից մի քանիսը ճընշում գործ դրին իրենց հոր վրա, որպեսզի Մալաթիան վերցնի իրենց եղբորից, նա էլ վախենալով այդ բանից, գնաց ապաստանելու սուլթանի մոտ: Սուլթանը նրան լավ ընդունեց և ամուսնացրեց իր՝ Մալիք Ադիլ եղբոր աղջկա հետ, որից հետո Մոյիզ ադդինը գնաց Մալաթիա:

էջ 88

Հիշրի 588 թվականին (1192) [Իկոնիայի Իզզադդին Կլըշ Արսլան իբն Մասուդ սուլթանը մեռնելով, երկիրը կտակեց իր որդիներին, որոնցից մեկը...] Կոթբադդին Մելիքշահը արդեն իր հորից ավատ էր ստացել Սվազը: Նա ցանկացավ ձերբակալել իր հորն ու եղբայրներին և տիրանալ սուլթանական գահին, այդ ծրագրի գործադրության համար նրան օգնեց Երզնկայի տերը...

էջ 93

Հիշրի 589 թվականին (1193) ջումադալ-ուլա ամսի առաջին օրը (1193 մայիս 5) Խլաթի տեր Սալահադդաուլա Բեկթիմուրն սպանվեց: Նրա սպանման և Սալահադդինի մահվան միջև երկու ամիս էր անցել²⁸: Նախապես, Բեկթիմուրը լսեց սուլթան Սալահադդինի մահը, մեծ հրճվանք ցույց տվեց և այդ լուրը տարածեց իր երկրի մեջ երաժշտական նվազարաններով և մեծ խրախճանքներ կատարեց: Նա պատրաստել տվեց մի գահ, որի վրա նստելով ինքնիրեն «Սուլթան Մուազզամ Սալահադդին» հռչակեց, մինչդեռ իր անունը պարզապես Բեկթիմուր էր, իսկ նա ինքն իրեն տալիս էր «Մալիք ալ Ալիզ» տիտղոսը: Բարձրյալ ալլահը, սակայն, աններող գտնվեց նրա հանդեպ:

Սակայն Բեկթիմուրը Զահիր ադդին Շահրիմանի մամուլքներից էր, նա ուներ մի մտերիմ՝ Հազար Դինարի (Հազար գինարանոց) կոչված, որը իր դիրքն ամրացնելով ամուսնացավ Բեկթիմուրի աղջկա հետ և ցանկանալով գրավել իշխանությունը, մարդ ուղարկեց և սպանել տվեց Բեկթիմուրին: Երբ Բեկթիմուրն մեռավ, Խլաթի և շրջակա մարզերի վրա նրան իբր հաջորդ թագավորեց հիշյալ Հազար Դինարին: Սուլթան Հազար Դինարիի իսկական անունն

էր Բաղրադդին Ակ-Սոնկուր, Շահրիմանը նրան գնել էր գերեզման-
 ճառից և կոչել էր Հազար Դինարի: Երբ Բեկթիմուրը իշխանության
 գլուխ անցավ, Հազար Դինարին դարձավ առաջնակարգ անձնավո-
 ռություն, ամուսնացավ Բեկթիմուրի աղջկա՝ Այնա խաթունի հետ:
 Երբ Բեկթիմուրն սպանվեց թողեց մի ժառանգ, բայց Հազար Դինա-
 րին այդ տղային և մորը բանտարկեց Մուշի Արղաս բերդում:
 Սույն Բեկթիմուրը 67 տարեկան էր: Բաղրադդին Ակ-Սոնկուր Հա-
 զար Դինարին հլաթի իշխանության վրա մնաց մինչև իր մահա-
 նալը:

Էջ 99

Հիշրի 594 թվականին (1197 թ. 13—1198 թ. 2) մահացավ
 հլաթի իշխան Բաղրադդին Ակ-Սոնկուր Հազար Դինարին, որը
 ինչպես նախապես հիշատակեցինք, հլաթի վրա իշխան դարձավ
 հիշրի 589 թվականին (1193 հունվ. 7—դեկտ. 26): Երբ Հազար Դի-
 նարին մեռավ, նրանից հետո հլաթի վրա իշխեց հեշտաշահ Կութ-
 լուղը, որը մի հայազգի մամուլ էր, ծագումով Սանասնայից: Նա
 իշխեց շուրջ յոթն օր. նրա վրա հարձակվեց ժողովուրդը, նրան իջեց-
 րին բերդից ու սպանեցին: Երբ Կութլուղը սպանվեց, պետության մե-
 ծամեծները խորհրդակցեցին և բերդից իջեցրին Մահմադ իբն Բեկ-
 թիմուրին, որը այնտեղ բանտարկված էր և որի անունը Արղաս էր:
 Նրան կարգեցին հլաթի իշխան և անվանեցին Մալիք Մանսուր: Պե-
 տության գործերի վարիչ նշանակվեց Շուջաիդդին Կութլուղ Դավա-
 դարը, այդ Կութլուղը ազգով ղաչախ էր, իսկ դավադար նշանակվեց
 Շահրիմանը՝ Սուկման իբն Իբրահիմի կողմից: Այս կերպով Բեկ-
 թիմուրը հաստատվեց գահի վրա մինչև հիշրի 602 թվականը (1205
 օգ. 18—1206 օգ. 7): Այն ժամանակ ձերբակալեց իր Կութլուղ աթա-
 բեկին, բանտարկեց և սպանեց նրան: Դրա հետևանքով Շահրի-
 մանի մամուլներին մեկը, որը կոչվում էր Բզդադդին Բալբան,
 հարձակվեց նրա վրա, և բանակը համաձայնվեց Բալբանի հետ ու
 ձերբակալեցին Մուհամմադ իբն Բեկթիմուրին, բանտարկեցին և
 խեղդամահ անելուց հետո բերդի պարսպից ցած դցեցին նրան,
 ասելով, թե նա ինքն է իրեն ցած գցել⁶⁰: Սրանից հետո շուրջ մի
 տարի Բալբանը մնաց հլաթի իշխանության վրա, ապա նրան սպա-
 նեցին Արղնի տեր Տուղրիլ բեկ Կյրջ Արսլան Շահի մի քանի համա-
 խոհները: Հիշյալ Տուղրիլը, ուրեմն, որոշեց դրավել հլաթը, բայց
 նրան բռն կերպով դիմադրեց ժողովուրդը, ուստի նա վերադար-
 ձավ Արղն: Այնուհետև հասավ ալ-Մալիք ալ-Ահվադ Այուբ իբն
 ալ-Մալիք ալ-Ադիլ Աբի Բաքր իբն Այուբը և ստանձնեց հլաթը և

իշխեց այնտեղ մոտ ութ տարի, ինչպես որ պիտի հիշատակենք 604 թվականի գլխում:

Էջ 106

Հիշրի 597 թվականի ռամադան ամսին (1201 հունիս 5—հուլիս 4) Մալաթիա քաղաքի իշխանության գլուխ անցավ Ռոքնադդին Սուլայման իբն Կլըշ Արսլանը, որը Մոյիզադդին կայսար Շահ իբն Կլըշ Արսլանի եղբայրն էր: Այնուհետև Ռոքնադդինը արշավեց էրզրումի վրա, որտեղ տիրում էր Մուհամմադ իբն Սելբուկին, և սա այն տոհմից էր, որը երկար ժամանակ իշխել էր էրզրումում: Հիշյալ իշխանը դուրս եկավ էրզրումից, որպեսզի խաղաղության համար բանակցի, բայց Ռոքնադդինը բռնեց նրան և խլեց նրա երկիրը: Այդ Մուհամմադը իր տոհմի իշխաններից վերջինը եղավ:

Էջ 110

Հիշրի 599 թվականին (1202 սեպտ. 20—1203 սեպտ. 9) վրացիները գրավեցին Ադրբեջանի Դվին քաղաքը...⁶¹: Այդ քաղաքը, ինչպես և ամբողջ Ադրբեջանը, պատկանում էր էմիր Աբուբաքր իբն Բահլավանին: Նա գիշեր ու ցերեկ շարունակ զբաղված էր հարբեցողությամբ և պետության գործերին հոգ չէր անում: Այդ մասին էմիրներն ու տեղակալները հանդիմանում էին նրան:

Հիշրի 600 թվականին (1203 սեպտ. 10—1204 օգ. 28) Հայոց Լևոն թագավորը պաշարեց Անտիոքը⁶², Հալեբի իշխան Մալիք Ջահիրը շարժվեց և հասավ Հարիմ⁶³: Այդ պատճառով Լևոնը թողեց Անտիոքն ու հտ դարձավ:

Էջ 113

Հիշրի 602 թվականին (1205—1206) Աբուբաքր Բահլավանն ամուսնացավ վրացիների թագավորի աղջկա հետ, բայց նա ավելի շատ հարբեցողությամբ էր զբաղվում և պետության գործերով չէր մտահոգվում: Նա շեղվեց դաշինքի պայմաններից, դրա համար վրացիները լքեցին նրան:

Էջ 114

Հիշրի 604 թվականին (1207 հուլիս 28—1208 հուլիս 15) Խլաթում իշխեց Ալ-Մալիք ալ-Ավհադ Այուբը, Մալիք Ազիլի որդին: Խլաթի տերն էր Բաբլանը: Ալ-Մալիք ալ-Ավհադը մեկնեց Մուֆարդինից և տիրեց Մուշ քաղաքին: Նրանք կռվեցին իրար դեմ, և Բաբլանը փախուստ տվեց և գնաց օգնություն ստանալու էրզրումի իշխանից, որը Մոյիզադդին Տուղրիլ շահն էր՝ Կլըշ Արսլան Սելբուկի

որդին: Տուղրիլ շահը և նրա հետ Բալբանը ճամփա ելան և փախուստի մատնեցին ալ-Մալիք ալ-Ավհադին: Սրանից հետո Տուղրիլ շահը լքեց Բալբանին և սպանեց նրան, որպեսզի տիրի նրա երկրին, ու պաշարեց հլաթը, բայց չկարողացավ գրավել այն, որովհետև բնակիչները չհանձնվեցին: Այնուհետև պաշարեց Մանազկերտը, բայց այն էլ չհանձնվեց, ուստի Տուղրիլ շահը ձեռնունայն վերադարձավ իր երկիրը: Այնուհետև հլաթի բնակիչները բանակեցին ալ-Մալիք ալ-Ավհադի հետ, որը գնաց այնտեղ, ու հլաթ քաղաքը հանձնվեց նրան⁶⁴:

էջ 117

Հիշրի 605 թվականին (1208 թ. Հուլիս 16—1209 թ. հուլիս 5) Մարաշ եկավ Ղայադադդին Քայ խոսրով Կլըջ Արսլան Սելջուկի որդին, Ռումի երկրի տերը, հարվածելու համար չեղնի որդու երկիրը: Ալ-Մալիք Ազ-Ջահիրը նրան օգնություն ուղարկեց և Քայ խոսրովը մտավ չեղնի որդու երկիրը, ավերեց ու գրավեց Ֆիրկուս⁶⁵ կոչված բերդը:

էջ 119

Հիշրի 607 թվականին (1210 հունիս 25—1211 հունիս 14) վրացիները հլաթի վրա եկան և պաշարեցին ալ-Մալիք ալ-Ավհադ իբն ալ-Մալիք ալ-Ադիլին. և այնպես պատահեց, որ վրացիների թագավորը գինի խմած ու հարբած հլաթ հասավ միայն 20 ձիավորներով: Նրա վրա գնացին մուսուլմանները, և նա գերի ընկավ նրանց ձեռքը: Նրան տարան ալ-Մալիք ալ-Ավհադի մոտ: Եվ նա հանձնեց մի քանի բերդեր և արձակեց հինգ հազար զինվոր, վճարեց հարյուր հազար դինար և դաշինք հաստատեց մուսուլմանների հետ երեսուն տարվա համար: Պայման դրվեց նաև, որ նա իր աղջկանը ամուսնացնի ալ-Մալիք ալ-Ավհադի հետ ու այս կերպով ազատագրվեց⁶⁶:

Նույն տարին մահացավ ալ-Մալիք ալ-Ավհադ Այուբը՝ Մալիք ալ-Ադիլի որդին. նրա եղբայրը՝ Մալիք ալ-Աշբաֆը տեր դարձավ հլաթին և իշխանությունը պահեց մի առժամանակ, սպանվով նաև արևելակողմի այն երկրները, որոնք իր ձեռքումն էին գտնվում:

էջ 114

Հիշրի 608 թվականին (1211—1212) հլաթի բանակը ըմբոստացավ իր իշխանի՝ Բեկթիմուրի որդու դեմ. Աթաբեկն էր Շահրիմանի մամուլը Կանլուղը, որին Բեկթիմուրի տղան ձերբակալել էր, դրա հետևանքով պետությունն ավազները նրան բռնկելով բանտար-

կեցին և իշխանությունն հանձնեցին Շահրիմանի մի ուրիշ մամուլ-
քին՝ Բալբանին:

Էջ 121

Հիշրի 609 թվականին (1212 հունիս 3—1213 մայիս 22) Կլըջ Արսլանի որդի Տուղրիլ շահը, էրզրումի տերը, հարձակվեց Սվադի վրա, իր եղբոր որդուն՝ Ռումի սուլթան Քալբաուսի դեմ: Քալբաուսը օգնություն ստացավ ալ-Ադիլի որդի ալ-Աշրաֆից: Հորեղբայրը՝ Տուղրիլը վախեցավ և հետ դարձավ:

Քալբաուսն ուներ մի եղբայր, Քալկոբադ կոչված: Երբ պատահեց ինչ որ պատմեցինք, Քալկոբադը գնաց տիրելու Անկարային, որը իր Քալբաուս եղբոր քաղաքներից էր: Սա հարձակվեց իր եղբոր՝ Քալկոբադի վրա, գրավեց Անկորան, բռնեց իր եղբորը և բանտարկեց: Բռնեց նաև նրա էմիրներին, նրանց մորուքն ու պուխը ածիլեց և յուրաքանչյուրին մի ձիու վրա նստեցնելով՝ նրանց ամեն մեկի տուջեից, և ետևից, մի մի պոռնիկ նստեցրեց յուրաքանչյուրի ձեռք տալով մի կաշի փուկ, որով նրանք թակում էին էմիրների գլուխներին, և մունետիկները հայտարարում էին ժողովրդին, թե այդ կատարվել է իրենց տիրոջ սուլթանի հրամանով:

Էջ 133

Հիշրի 617 թվականին (1220 մարտ 8—1221 փետրվ. 24) հիշյալ Մալիք Մուղաֆֆարի ձեռքում էին Ուռհան, Սրուջը, իսկ Մուֆար-դինն ու Խլաթը՝ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի ձեռքում: Որովհետև ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը որդի չունեի, իր եղբորը՝ Ալ-Մալիք ալ Մուղաֆֆար Ղադուն տվեց Մուֆարդինն ու Խլաթը, որը հրաշալի մի նահանգ է և նմանում է Եգիպտոսին: Փոխարենը ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը նրանից առավ Ուռհան և Սրուջը:

Էջ 139

Հիշրի 620 թվականին (1223 փետրվ. 4—1224 հունվ. 23) վրացիները թաղավորը մեռել էր⁶⁷ և արքայական ընտանիքից ուրիշ իշխան չէր մնացել, բացի մի աղջկանից. ուղեցին նրան ամուսնացնել թագավորական ցեղից մի տղամարդու հետ, որը իրենց վրա թաղավորելու արժանի լինեի, բայց չկարողացան իրենց շրջանում գտնել մի հարմար մարդու: Այն ժամանակ էրզրումի իշխանն էր Մուղիսուդդին Տուրիլ շահ Կլըջ Արսլան Սելջուկին, բարձր ու պատվական տոհմից: Թագուհին նրան լուր ուղարկեց՝ առաջարկելով

ամուսնանալ նրա որդու հետ և համաձայնվելու համար պայման դրեց. որ նա քրիստոնյա դառնա: Հայրը հավանեց, որ նա քրիստոնեությունն ընդունի. և նա զնաց Վրաստան և ամուսնացավ թագուհու հետ...:

էջ 140

Հիշրի 621 թվականին (1224 հունվ. 24—1225 հունվ. 12) Ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը իր եղբորը՝ Ալ-Մալիք ալ-Մուզաֆֆար չազուն շնորհել էր խաթը, որը սքանչելի մի երկիր է՝ Հայաստանի նահանգներից: Այն ժամանակ թշնամություն ծագեց Դամասկոսի տիրոջ՝ Մալիք Մուազզամ Իսայի և նրա եղբայր ալ-Քամիլ ալ-Աշրաֆի միջև, նրա՝ Համաթից փոխադրումի պատճառով: Այն ժամանակ Մուազզամը օգնություն ուղարկեց իր եղբորը՝ Մուզաֆֆար Ղազուն՝ խաթի տիրոջը, որը ապստամբվել էր իր եղբայր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի դեմ: Մալիք Մուզաֆֆարը համաձայնվել էր այդ բանին, երբ հաջորդեց իր եղբայր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին: Համաձայնություն կնքվեց նաև Աբբիլի տիրոջ՝⁶⁸ Մուազզամի և Մուզաֆֆար Ղազու Մուզաֆֆար Ադ-դին Քուբրուրի իրեն Զայնադդին Ալի Քուշաբի հետ: Իսկ Բադրադդին Լուլուն հակված էր դեպի ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը: Աբբիլի տեր Մուզաֆարադդինը զնաց պաշարելու Մուսուլը այդ տարվա ջումադալ ուխրա ամսի 13-ին (1224 հուլիս 2) տասն օր, որպեսզի զբաղեցնի ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին, որ նա չհարձակվի իր եղբոր վրա խաթում: Հետո Մուզաֆարադդինը վերադարձավ Մուսուլի պաշարումից, և ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը նրան երբեք չներեց Մուսուլը պաշարած լինելու համար ու զնաց խաթի վրա և պաշարեց իր եղբորը՝ Շահաբադդին Ղազուն, և խաթ քաղաքը նրան հանձնվեց: Ղազին ամրացավ բերդի մեջ մինչև գիշեր, ապա ցած իջավ ելբոր՝ Մալիք Աշրաֆի մոտ և թողություն խնդրեց: Նա ներեց նրան և նրան թողեց միայն Մուֆարդինի իշխանությունը, իսկ մնացած երկրները նրանից վերցրեց: խաթի գրավումը Մալիք Աշրաֆի կողմից և եղբոր գերի բռնվելը տեղի ունեցավ ջումադալ ուխրա ամսին, նույն տարվա մեջ⁶⁹:

էջ 143

Հիշրի 623 թվականին (1226 հունվար 2—դեկտեմբեր 21) Զալադդին⁷⁰ սուլթանը վրացիներից պրավեց Թիֆլիսը, որը լավագույն քաղաքներից էր: Հետո Զալադդինը նույն տարում եկավ պաշարելու խաթը: Սա առաջին պաշարումն էր, և շատ մարդիկ սպանվեցին երկու կողմից: խաթում ալ-Աշրաֆի տեղակալն էր

Հաջիբ Հուսամադդին Ալի ալ-Մուսիլին: Հարձակումը տեղի ունեցավ զուկադա ամսի 13-ին (1226 նոյ. 6): Նա այնտեղից հեռացավ ամսի լրանալուց յոթ օր առաջ, նույն տարվա մեջ, ձյան առատության պատճառով:

Նույն այդ տարում Ռումի երկրի տերը՝ Ալայադդին Քալկուբադը, որդի Քախտսրովի, որդի Կլըջ Արսլանի, շարժվեց դեպի Ուրդուկյան Մալիք Մասուդի՝ Ամիդի տիրոջ երկիրը: Քալ Կուբադը իջավ Մալաթիա, որը իրեն էր պատկանում, և այնտեղից գնդեր ուղարկեց, որոնք գրավեցին Հիսն Մանսուրը և Հիսն Կախտան⁷¹, որոնք Ամիդի տիրոջ սեփականությունն էին: Նույն տարվա զուլհիջա ամսի 15-ին (1226 դեկտ. 6) Ջալալադդինը պաշարեց իլաթ քաղաքը, որը պատկանում էր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին, և որտեղ փոխանորդ էր կարգված Հուսամադդին Ալի ալ-Հաջիբը: Այս հղավ երկրորդ պաշարումը, և նրանց միջև մեծ նախճիր գործվեց, և ցուրտը վրա հասնելով այնտեղից մեկնեց հիշյալ տարին:

էջ 144

Հիջրի 624 թվականին (1226 դեկտ. 22—1227 դեկտ. 12) Հաջի Հուսամ-ադ-դին Ալին, որը ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի փոխանորդն էր իլաթում, նրա գորքերով հարձակվեց Ջալալադդինի երկրի վրա և գրավեց խոյր, Սալմաստը և Նախիջևանը:

էջ 148

Հիջրի 625 թվականին (1227 դեկտ. 12—1228 նոյ. 30) Ջալալադդինը թաթարների հետապնդումից փախչելով գնաց իլաթի կողմերը և կողոպուտի մատնեց երկիրը և զազրելի արարքներ գործեց:

էջ 149

Հիջրի 626 թվականին (1228 նոյ. 30—1229 նոյ. 19) ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը իլաթ ուղարկեց Իզգադդին Այբաք ալ-Աշրաֆի մամլուքին, որը իր ավագ էմիրն էր և որը հարձակվեց Հաջիբ Ալի ալ-Մուսիլու վրա, բանտարկեց նրան և հետո սպանեց: Այդ Հուսամադդին Ալի Հաջիբը Մուսուլի բնակիչներից էր և ծառայել էր ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին, որը նրան փոխանորդ էր կարգել իլաթում: Նա բարիք էր արել հպատակներին, պաշտպանել երկիրը և գրավել էր նաև Ադրբեջանի մի քանի քաղաքները, ինչպես օրինակ՝ Նախիջևանը և ուրիշ վայրեր մինչև որ պատահեց այն, ինչ որ հիշատակեցինք:

Իսկ ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը նրան սպանել տվեց: Ասում են, որ դրա պատճառը ոչ ոք չգիտի և ծանոթ է միայն ալ-Մալիք ալ-Քամիլին և ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆին: Այդ Հուսամադդին Հաջիրը շատ բարիք էր դործել և երախտիքի արժանի դործ կատարել: Նա էր կառուցել այն խանը (իջևան), որ հառանի⁷² և Նիսիբիսի մեջտեղն է, և այն խանը, որ Հումսի և Դամասկոսի մեջտեղն է և ծանոթ է հան Բիրիհ ալ-Աթշ* անվամբ: Երբ սպանվեց տերը, Հուսամադդին Հաջիրը, նրա մամուլքներից մեկը փախուստ տվեց և միացավ Ջալալեդդինին, իսկ երբ Ջալալեդդինը տիրեց հլաթին, ինչպես որ պիտի հիշատակենք, բռնեց հիշյալ Այբակին ու հանձնեց հիշյալ մամուլքին, որն իր տիրոջ վրեժը լուծեց՝ նրան սպանելով:

Էջ 152

Հիշրի 626 թվականին (1228—1229) հվարիզմի թագավոր Ջալալեդդինը գնաց պաշարելու հլաթը. այնտեղ էր դառնում ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի տեղակալ Այբակը: Պաշարումը շարունակվեց մինչև այդ տարվա վերջը:

Էջ 153

Հիշրի 627 թվականը (1229 նոյ. 20—1230 նոյ. 8) այն տարին է, որ երկարեց Ջալալեդդինի կողմից հլաթի պաշարումը, նա սաստկացրեց այն ու սրով հարձակվեց և ջարդեց ժողովրդին, ղեկեղ և աղետներ դործեց, ճիշտ թաթարների նման: Հետո հարձակվեց ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի տեղակալի վրա, որը Մամուլք Այբակն էր. ու նրան հանձնեց Հուսամադդին Հաջիր Մամուլքին, որն սպանեց՝ իր տիրոջ վրեժը լուծելով:

Երբ պատահեց այդ բոլորը, այսինքն Ջալալեդդինի կողմից հլաթի գրավումը, Ռումի երկրի տերը՝ Քայկոբադ իբն Քայխոսրով իբն Կլըջ Արսլանը համաձայնվեց ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ իբն ալ-Մալիք ալ-Ադիլի հետ: Ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը գումարեց Դամասկոսի զինվորներին և ուղղվեց դեպի Սվադ: Այնտեղ իրեն միացավ Ռումի երկրի տերը՝ Ալայադդին Քայկոբադը, և երկուսը միասին արշավեցին հլաթի վրա: Բանակներն հանդիպեցին իրար այդ տարվա ռամադան ամսի 29-ին (1230 օգ. 11): Խորեզմները նահանջեցին, ու Ջալալեդդինը փախուստ տվեց, կորցնելով իր զինվորների մեծ մասը, որոնք ցրվեցին իրենց ճանապարհի վրա դառնալով սարերի մեջ: Այնուհետև տկարացավ Ջալալեդդինը, և դորաջան թա-

* Նշանակում է՝ անցրդի:

թարները: Ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը ետ առավ իսլաթը՝ ավերված ու ամայացած⁷³: Հետո բանակցութիւններ տեղի ունեցան ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆի, Քալկոբադի և Ջալալեդդինի միջև, և հաշտվեցին այն հիման վրա, որ յուրաքանչյուրը պահի՝ ինչ որ ձեռքումն ունի և նրանցից ոչ մեկը մյուսի ունեցածը չցանկանա:

Նույն այդ տարին Արզնի վրա (որը Դիարբաքրի մասն է կազմում) կառավարիչ կարգվեց Ալ-Մալիք ալ-Մուզաֆֆար Ղազին, իրն ալ-Մալիք ալ-Ադիլը: Այդ քաղաքը տարբեր է Ռումի Արզնից: Դիարբաքրի Արզնի տերն էր Հուսամադդինը: Նրանից քաղաքը պարզեց հիշյալ ալ-Մալիք ալ-Մուզաֆֆար Ղազին և վերադարձավ դեպի Հանի քաղաքը: Այդ Հուսամադդինը այն հռչակավոր տոհմից էր, որը կոչվում էր Բայտ ալ-Ահաբ և Արզնը իրենց ձեռքից դուրս չէր եկել սելջուկյան սուլթան Մալիք շահի օրերից մինչև այդ ժամանակ:

էջ 154

Հիշքի 628 թվականին (1230 յուլ. 9—1231 հոկտ. 28), երբ թաթարները ամրացան Ադրբեջանում, Ջալալեդդինն ուղղվեց դեպի Դիարբաքր՝ իսլիֆի մոտ գնալու և նրանից պաշտպանութիւն գրտնելու և միևնույն ժամանակ կապ հաստատելու համար այդ կողմերի իշխանների հետ՝ թաթարների դեմ: Բայց նրանց բռնելիք դիրքը անորոշ լինելով, նա իջավ Ամիդի արևմտակողմը: Նա և իր մարդիկ շնչմարեցին, թե թաթարները իրենց պաշարել էին գիշեր ժամանակ, ուստի բանակը շփոթութեան մատնվեց, և Ջալալեդդինը փախուստ տվեց ու սպանվեց:

Երբ նա սպանվեց, թաթարները տիրեցին երկրին, և այդ տարի կովելով առաջացան մինչև Եփրատ: Դամասկոսում հուզում տիրեց նրանց՝ Եփրատին հասնելու պատճառով: Հետո նրանք ասպատակ սփռեցին դեպի Դիարբաքր և Ջազիրա, ավեր ու սպանդ գործելով:

էջ 157

Ապա Ջալալեդդինը տիրեց Ադրբեջանին, հետո Գանձակի և Առանի երկրի մնացած մասերին: Այնուհետև Ջալալեդդինը իր հոր դիակը Ջազիրայից փոխադրեց Ազդեհան բերդը և այնտեղ թաղեց, իսկ երբ թաթարները տիրեցին հիշյալ բերդին, հողի տակից հանեցին մարմինը և այրեցին: Այսպես էին վարվում նրանք թագավորների մարմինների հետ, երբ գտնում էին նրանց գերեզմանները:

Ջալալեդդինը իսլաթը գրավելուց հետո իջավ դեպի Ամիդի մերձակա կամուրջը, այնտեղից օգնութիւն ուղեց ալ-Մալիք ալ-Աշրա-

ֆից, բայց մերժում ստացավ: Այն ժամանակ Ջալալեդդինը որոշեց դնալ Սպահանի կողմը: Բայց հրաժարվեց այդ ծրագրից: Նա մտավ մի տուն՝ գիշերելու և սաստիկ խմեց ու հարբեց գլուխը կորցնելու և շնչարգել լինելու աստիճան: Առավոտը, երբ նա և իր գինակիցները դեռ քնել էին, թաթարները պաշարեցին նրանց:

էջ 158

Թաթարական հրոսակախմբերը պաշարեցին Ջալալեդդինի տաղավարը, երբ նա հարբած—քնած էր այնտեղ, և հարձակում գործեցին: Պահակների պետ Արխանը և իր թիկնապահներից մի քանիսը շուտով մտան ներս և նրա ձեռքից բռնելով դուրս բերեցին՝ գլխին սպիտակ գդակ դրած, թաթարների կողմից տաղավարը զրավելուց առաջ: Արխանը հեծավ Ջալալեդդինի հետ և փութով մեկնեցին՝ հետապնդվելով թաթարներից: Ճանապարհին Ջալալեդդինը լսաց Արխանին, հեռացիր ինձանից, այնպես որ թաթարները զբաղվեն քեզով և հետապնդեն քեզ քո խմբի հետ: Այս անշուշտ մի սխալ քայլ էր իր կողմից: Արխանին հետևեցին մի խումբ գինավորներ, մոտավորապես 4000 հեծյալ: Նա ուղղվեց դեպի Սպահան և մի ժամանակ իշխեց այնտեղ: Երբ Ջալալեդդինը բաժանվեց Արխանից, գնաց դեպի Ամիդ, բայց չկարողացավ մտնել քաղաք: Այնտեղից նա գնաց դեպի Մուֆարդինի գյուղերից մեկը, ապաստան խնդրելով Մուֆարդինի տեր Շահաբադդին Ղազի իբն ալ-Մալիք ալ-Ադիլից: Թաթարները նրա ետևից հասան այդ գյուղը, և Ջալալեդդինը փախավ դեպի Հանկ, որտեղ քուրդ ավագականեր կային, որոնք բռնեցին նրան, մերկացրին և ուզեցին սպանել: Այն ժամանակ Ջալալեդդինը ասաց նրանցից մեկին, թե «Ես եմ սուլթանը, թույլ տուր, որ ապրեմ, և քեզ թագավոր դարձնեմ»: Քուրդը առավ նրան և տարավ իր կնոջ մոտ և նրան այնտեղ պահեց: Երբ այրը գնաց սարը իր գործերի համար, եկավ մի քուրդ մարդ, որը նիզակ ուներ ձեռքին և ասաց կնոջը, թե «Ինչո՞ւ չես սպանում այդ խորեզմին»: Կինը ասաց, թե «չի կարող անել այդ բանը, որովհետև ամուսինը իրեն էր վստահել նրան»: Քուրդն ասաց, թե «դա սուլթանն է» և թե վաղուց չէ, ինչ սպանել է այդ կնոջ եղբորը՝ Խլաթում: Մի՞թե նա ավելի արժեք ունի քան իր հարազատ եղբայրը. և նիզակով զարկեց նրան ու սպանեց:

Ջալալեդդինը թխամորթ էր և կարճահասակ: Թուրք էր և բացի թուրքերենից իմանում էր նաև պարսկերեն:

էջ 162

Հիշրի 631 թվականին (1233 նոյ. 7—1234 հոկտ. 26) Ռումի երկրի տերը՝ Քայկուբադ իբն-Քայխոսրովը արշավեց դեպի հլաթ։ Նրա վրա իր զորքերով Եգիպտոսից եկավ ալ-Մալիք ալ-Քամիլը և իր շուրջը հավաքվեցին իր տոհմակից իշխանները*, իսկ Քայկուբադը ամրացրել էր կիրճերը իր ռազմիկներով, այնպես որ սուլթանը չկարողացավ մտնել Ռումի երկիրը Նահր ալ-Ազրակի կողմից և իր զինվորների մի մասը ուղարկեց Հիսն Մանսուր, որը Քայկուբադի երկրումն է և որը հիմնահատակ քանդեցին։

էջ 179

Հիշրի 641 թվականին (1243—1244) Թաթարներն արշավեցին Ղիաթեղդին Քայխոսրով իբն Քայկուբադ իբն Քայխոսրով իբն Կլըջ Արսլան Սելջուկյանի, Ռումի երկրի տիրոջ վրա, նա օգնություն խնդրեց հալեբցիներից, նրանք էլ օգնական զորք ուղարկեցին Նասիհադդին ալ-Ֆարսիի հրամանատարության տակ և ամեն կողմից հավաքված զորականների օժանդակությամբ։ Ռումի բնակիչները չարաչար պարտվեցին, և Թաթարները նրանցից շատերին սպանեցին ու մեծ թվով գերի վերցրին։ Այդպիսով, Թաթարները տիրեցին այդ երկրին։ Բացի այդ, նրանք տիրեցին հլաթին և Ամիդին։ Ղիաթեղդին Քայխոսրովը փախավ և թաքնվեց, բայց հետո Թաթարներին մարդ ուղարկելով հաշտություն խնդրեց և մտավ նրանց հպատակության տակ։ Դրանից հետո հիշյալ Ղիաթեղդին Քայխոսրովը մահացավ հիշրի 654 թվականին, և նրան հաջորդեցին իր երկու անչափահաս որդիները՝ Ռուքնեղդինն ու Իզդեղդինը։ Այնուհետև Իզդեղդինը փախուստ տվեց Կ. Պոլիս, և Ռուքնեղդինին մնաց իշխանությունը, Թաթարների գերիշխանության ներքո։ Նրան խնամակալ կարգվեց Փարվանա Մուինեղդին Սուլիմանը։ Պարսկերեն լեզվով Փարվանա են կոչում պետական խորհրդականին։ Նրանից հետո Փարվանան սպանեց Ռուքնեղդինին և իշխանության գլուխ դրեց նրա փոքր որդուն։ Սուլիմանը անցավ Եփրատը և գնաց Սուայդիեի վրա։

էջ 185

Հիշրի 646 թվականին (1248 ապրիլ 26—1249 ապրիլ 15) Ալ-Մալիք ան-Նասր Հալեբի սուլթանը հայադգի Շամսեղդին Լուլուի հրամանատարության տակ⁷⁴ բանակներ ուղարկեց, որոնք Հեմսում երկու ամսի շափ պաշարեցին Ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Մուսային։ Նա Հանձնեց Հիմսը և փոխարենն ստացավ Թիլ Բաշարը, մեջը լինելով

* Թվարկված են Ասորիքի 16 մելիքների անունները։

ինչ որ կար նրա ձեռքում Տաղմորից և Ռահրայից: Երբ ալ-Մալիք աւ-Սալիհ նաջմադդին Այուբը լսեց այդ բանը, ընդդիմացավ և առաջացավ դեպի Ասորիք, որպեսզի հալերցիներին ետ առնի Հեմսր, բայց այդ միջոցին նա հիվանդացավ:

(Նույն ժամանակ լուր հասավ, թե ֆրանկները Դամիեոսի վրա են հարձակվում, ուստի սուլթանը վերադարձավ Եգիպտոս)⁷⁵:

էջ 201

Հիշքի 655 թվականի ռաբի ալ ախար ամսի 16-ին (1252 հունիս 26) սպանվեց Շաջարաթ ադ-Դորր⁷⁶, և նրա մարմինը նետվեց պարսպից դուրս և թաղվեց այն շիրիմում, որը նա ավարտել էր: Նա ազգով թրքուհի էր. ոմանք առում են, թե հայուհի էր:

ՀԱՏՈՐ ՉՈՐՐՈՐԴ

էջ 3

Հիշքի 664 թվականին (1265 հոկտ. 13—1265 հոկտ. 1), երբ Մալիք Ջահիր⁷⁷ ավարտեց Սաֆադի⁷⁸ գրավումը, արշավեց Դամասկոսի վրս: և երբ մտավ այնտեղ ու հաստատվեց, մեծ թվով բանակներ ճամփա հանեց, որոնց գլուխն էր Համաթի տեր Ալ-Մալիք ալ-Մանսուրը և հրամայեց նրանց, որ գնան Հայոց երկրի վրա: Նրանք ճամփա ելան ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի հրամանատարությամբ տակ և հասան Սսի երկիրը՝ նույն տարվա գուլկադա ամսում (1266 թ. 4 սեպտ. 2): Սսի թագավորն էր Բասիլի որդի, Կոստանդինի որդի Հեթումը, որը ամրացրել էր իր կիրճերը քարանետ մեքենաներով և այլ զենքերով և այնտեղ դրել էր զորքեր՝ իր երկու որդիների գլխավորությամբ, որպեսզի գիմադրեն մուսուլման զինվորներին և արգելեն նրանց մուտքը: Բայց մուսուլման զորքերը հաղթեցին նրանց, սպանեցին շատերին և գերեցին⁷⁹: Սպանվեց Սսի թագավորի մի որդին և գերի բռնվեց մյուս որդին, որ Հեոն իրն Հեթում էր կոչվում, հետո մուսուլման զինվորները ասպատակ սփռեցին Սսի երկրում և գրավեցին Երկու Սյունների բերդը⁸⁰, սպանեցին բնակիչներին և ապա զինվորները վերադարձան հարուստ ավարով:

Երբ այդ փառավոր հաղթանակի լուրը հասավ ալ-Մալիք ալ-Ջահիր Բիրարսին, նա ճանապարհվեց Դամասկոսից և գնաց դեպի Համաթ ու այնտեղից դեպի Աֆամիա և դիմավորեց իր գնդերի հաղթական վերադարձը⁸¹ և հրամայեց, որ հանձնեն գերիներին, որոնց մեջ էր Հեոնը՝ Սսի թագավորի որդին: Երբ նա գերի բռնվեց, ալ-Մալիք-ալ-Մանսուրը նրան հանձնել էր իր եղբոր ալ-Մալիք ալ-

Աֆղալի հսկողութեանն ու խնամքին, մինչև որ նա հանձնվի սուլթանին: Այնուհետև նրանք ճամփա ընկան դեպի Եգիպտոս, Քարաքի ճանապարհով: Ծանապարհին ալ-Մալիք ալ-Ջահիրը ձիուց ընկալ Ջիզա լճի մոտ, և փշրվեց նրա ազգրոսկոր: Նրան պատգարակի վրա փոխադրեցին մինչև միջնաբերդ:

Նույն այդ տարին, երբ Ալ-Մալիք ալ-Ջահիրը Դամասկոսից դնաց իր բանակներին հանդիպելու, որոնք վերադառնում էին Սսի երկրի արշավանքից, նա դնաց պաշարելու նաև Կարան⁸², որը զրտնրվում էր Դամասկոսի և Հեմսի միջև: Նա հրամայեց կողոպտել բնակիչներին և սպանել նրանց պետերին: Երբ զրավեցին քաղաքը, սպանեցին շատերին, որովհետև նրանք քրիստոնյա էին և կողոպտում էին մուսուլմաններին ու գողանալով պատանիներին գազանորեն վաճառում էին ֆրանկներին: Փոխադարձաբար մուսուլմաններն էլ բռնեցին նրանց պատանիներին և մամուլը դարձրին: Նրանք մեծացան Եգիպտոսում թուրքերի մեջ և նրանցից զինվորներ ու էմիրներ դուրս եկան:

էջ 5

Հիշրի 666 թվականին (1267 սեպտ. 22—1268 սեպտ. 9) Ալ-Մալիք ալ-Ջահիր Բիբարսը գրավեց Բաղրասը, իսկ շավալ ամսում (1268 հունիս 14—հուլիս 12) հաշտութուն կայացավ ալ-Մալիք ալ-Ջահիրի և Սսի տիրոջ՝ Հեթումի միջև, այն հիման վրա, որ եթե Սսի տերը թաթարների մոտից բերի Սոնկուր ալ-Աշքարին⁸³, որոնք նրան գերի էին տարել Հալեբի բերդից այն ժամանակ, երբ Հուլաղուն տիրել էր այդ տեղին, և բացի այդ հանձնի Բեհեսնին, Դարասակը⁸⁴, Մարզբանը, Դաբանը, Շիհել Հադիդը⁸⁵, ապա սուլթանն էլ ազատ կարձակի նրա որդի Լեոնին: Ապա Սսի տերը ներկայացավ Աբաղային, թաթարներին և նրանից խնդրեց Սոնկուր ալ-Աշկարին: Նա էլ հանձնեց նրան, և Սոնկուր ալ-Աշկարը վերադարձավ ալ-Մալիք ալ-Ջահիրի ծառայությանը և Դարասակը, ինչպես և մյուս վալրերը, որոնք հիշեցինք, հանձնվեցին, բացի Բեհեսնիից: Ալ-Մալիք ալ-Ջահիրն էլ ազատ արձակեց Սսի տեր Հեթումի՝ որդուն՝ Լեոնին ու վերադարձեց իր հորը: Այնուհետև ալ-Մալիք ալ-Ջահիրը վերադարձավ Եգիպտոս և հասավ այնտեղ նույն տարվա զուհիջա ամսին:

էջ 9

Հիշրի 675 թվականին (1276—1277) ալ-Մալիք ալ-Ջահիր Բիբարսը⁸⁶ մեծ բանակով Ասորիք դնաց: Նա Եգիպտոսից դուրս

ևկալ այդ տարվա հինգշաբթի օրը, ռամազան ամսի 20-ին և հասավ Հալեբ: Այնտեղից գնաց դեպի Նահր ալ-Ազրակ, ապա՝ Աբուլուստայն, որտեղ հասավ Ջուլկադա ամսում: Այնտեղ հանդիպեց մոնղոլական բանակի ընտրյալ մասը կազմող թաթար զորախմբերի, որոնց հրամանատարն էր Թանավունը: Երկու բանակներն իրար բախվեցին Աբուլուստայնի առաջ, ուրբաթ օրը, զուլկադա ամսի 10-ին (—1277 ապրիլ 15):

Թաթարները պարտվեցին և մուսուլմանների սրի ճարակ դարձան: Սպանվեց նրանց հրամանատար Թանավունը, և նրանց մեծերից շատերը գերի վերցվեցին:

Այդ միջոցին Ռումի երկրում կառավարում էր Մուինեդդին Սուլիման Փարվանան: Նա գաղտնապես գրել էր ալ-Մալիք ազ-Զահիրին, որ երբ նա հասնի Կեսաբիա, Փարվանան կգա նրան ընդունելու ըստ իրենց գաղտնի համաձայնության: Մալիք նասրը հասավ Կեսաբիա, սակայն Փարվանան չեկավ, յոթն օր սպասեց Փարվանային: Այնտեղ մզկիթում քարոզը կարգադրվեց սուլթանի անվամբ: Ապա վերադարձավ Կեսաբիայից զուլկադա ամսի 22-ին, և բանակները մեծ նեղություն կրեցին հոգնությունից, սննդի և կենդանիների կերի պակասից: Նրանց ձիերի մեծ մասը սատկեց, մինչև հասան Հարիմի Ամկը, որտեղ մնացին մեկ ամիս:

Երբ լուրն հասավ Հուլադուի որդի Աբադային, նա բազմաթիվ մոնղոլական զնդերով հասավ Աբուլուստայն, որտեղ դաշտի վրա գտավ իր ընկած զինվորներին, բայց Ռումի զինվորներից ոչ մեկին ուպանված չգտավ և դրա համար սաստիկ զայրացավ ու հրամայեց ասպատակ սփռել Ռումի երկրի վրա և սպանեց հանդիպած մուսուլմաններին: Սրանից հետո Աբադան գնաց Օրդու՝ Մուինեդդին Փարվանայի ընկերակցությամբ: Երբ հասավ Օրդու, հրամայեց, որ իրեն ներկայանա Փարվանան, և սպանել տվեց նրան, ինչպես նաև ավելի քան երեսուն անձանց՝ նրա մամուլոսներից և զինակիցներից:

էջ 27

Հիջրի 691 թվականին (1291 դեկտ. 24—1292 դեկտ. 12) սուլթան ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆը⁸⁷ Եգիպտոսից գնաց Ասորիք և խմբեց եգիպտական և սիրիական զնդերը: Ալ-Մալիք ալ-Մոզաֆֆար Մահմուդը և նրա հորեղբայր ալ-Մալիք ալ-Աֆդալը մտան նրա հրամանի ներքո և ժամադիր եղան Դամասկոսում: Նրանց կանխեց դեպի Համաթ՝ Մալիք Մոզաֆֆար Համաթի իշխանը՝ նրանց հյուրընկալելու և ընդունելության ու ընկալության պատրաստություններ

տեսնելու համար: Երբ սուլթանը Համաթ հասավ, վրան զարկեց քաղաքի հյուսիսակողմը՝ Սալմիայի ջրանցքի մոտ, և ալ-Մալիք ալ-Մոզաֆֆարը ղմայլեի զորքեր սփռեց հրապարակի վրա ու սուլթանի վրանը կանգնեցրեց այնտեղ:

Այնտեղից սուլթանը դնաց դեպի Հալեբ, որտեղից և ուղղվեց դեպի Հոռմկլա⁸⁶ և սյուշարեց այն նույն տարվա ջումադաախար ամսի առաջին տասնօրյակին (1292 մայիս 20—29): Այդ բերդը Եփրատի մոտ էր և մեծապես ամրացված էր: Բերդի դիմաց նա հաստատեց քարանետ մեքենաները, և այդ պաշարումը շատ ավելի խիստ եղավ, քան բոլոր պաշարումները, որոնց մասին վկայում են ականատեսները: Համաթցիները հաստատվեցին մի սարի գագաթի վրա, որը ձգվում էր դեպի բերդը՝ արևելյան կողմից և այդտեղից, երբ ջարդն սկսվեց մենք ականատես եղանք բնակիչների վիճակին, նրանց երթևեկին, շարժումներին, նրանց վարքին ու փախուստին: Բերդը սրի ուժով գրավեցին նույն տարվա շաբաթ օրը, ռաջաբ ամսի 11-ին (1292 հունիս 28): Բնակիչներն սպանվեցին, և նրանց երեխաները հափշտակվեցին: Այնտեղ էր ապաստանել կաթողիկոսը, հայերի խալիֆան, որ բնակվում էր բերդում, այնտեղ էին ապաստանել նաև փախստականները: Համաթցիները քարանետ մեքենաներ ղետեղեցին սարի գագաթի վրա, որը երկարած էր դեպի բերդը, և սուլթանից հրաման եկավ Համաթի իշխանին, որպեսզի մեքենաներով նրանց վրա արձակի (քարեր) և երբ լարեցին, որպեսզի ուժեղանան, նրանք հաշտություն խնդրեցին սուլթանից, և խնդրանքն ընդունվեց այն պայմանով, որ իրենց կյանքը կապահովվի միայն գերի հանձնվելու պարագայում: Նրանք համաձայնվեցին և գերի վերցվեցին, կաթողիկոսը և բոլոր նրանք, որոնք սակավ թվով մնում էին միջնաբերդում, մինչև վերջին մարդը⁸⁹: Սուլթանը նշանակեց Ալամադդին Սանջար ալ-Շուջային վերանորոգելու համար բերդը և քանդված պարիսպները: Նա նորոգեց ամբողջությամբ ու վերաշինեց ամրոցը: Այնուհետև սուլթանը վերադարձավ Հալեբ:

Էջ 36—37

Հիջրի 697 թվականին (1297 հոկտ. 19—1298 հոկտ. 8) Հուսամադդին Լաշինը, որ այժմ ալ-Մալիք ալ-Մանսուր⁹⁰ է կոչվում, ահագին բանակ հավաքեց Եգիպտոսից: Նրան ընկերացան Բադրադդին Բեկթաշ ալ Ֆախրին՝ որ հայտնի էր Ամիր Սլահ⁹¹ անվամբ, նրա հետ էին նաև Ալամադդին Սանջար Դավադարը⁹², Շամսադդին Կրետան, Հուսամադդին Լաշին Ռումին՝ որը ծանոթ է Հուսամ

Օստադար⁹³ անվամբ և բոլորն էլ մեկնեցին դեպի Դամասկոս: Հիշ-
յալ լաշինը հրամայեց, որ Դամասկոսի գնդերն էլ միանան նրանց:
Համփա ելավ Ալբեկի ազ-Ջահրին՝ սուլթանական տեղակալը Սա-
ֆադում, որոշ ժամանակ անց Սայֆադդին Ղալախը, որ սուլթանա-
կան տեղակալ էր Դամասկոսում: Ղալախը մի խումբ զինվորներով
եկավ Հեմս, և զորագնդեր ուղղվեցին դեպի Հալեբ: Ճամփա ելավ
նաև ալ-Մալիք ալ-Մոդաֆֆար Մահմուդը՝ ջումադալ-ախըր ամսի
23-ին, երկուշաբթի օրը (1298 ապրիլ 7), որը համապատասխանում
է նիսան ամսի 7-ին, և բոլորն էլ շարժվեցին Սսի երկրի վրա:
Համաթի տերը և Դավադարը և իրենց հետ եկող զնդերն անցան
Մաոֆի կիրճից, իսկ մնացած զորքերը ուղղվեցին դեպի Բադրասի
կողմը և անցան Իսկենդերունից և նրանց միացումը կատարվեց
Ջալհան գետի մոտ, որտեղից սկսեցին արշավել՝ Սսի երկրի վրա
ռաջաբ ամսի երկրորդ տասնօրյակին (1298 ապրիլ 23—մայիս 2):
Նրանք ավերեցին ու կողոպտեցին երկրի այն մասը: Հետո վերա-
դարձան և Բադրասի կիրճից անցնելով մտան Անտիոքի դաշտը
ռաջաբ ամսի 21-ին (1298 մայիս 4), որը համապատասխանում է
այս ամսի 4-ին: Համաթի տեր ալ-Մալիք ալ-Մոդաֆֆարը ուղղ-
վեց դեպի Համաթ, մինչև հասավ Կաստուն⁹⁴: Այդ միջոցին լաշի-
նից հրաման ստացվեց վերստին հավաքել զնդերը՝ Հալեբում և
երկրորդ անգամ մտնել Սսի երկիրը: Այս արշավանքին մասնակցե-
ցի են անձամբ և ականատես եղա դեպքերին սկզբից մինչև վերջ:
Հասնելով Հալեբ, կիրակի օրը, ռաջաբ ամսի 28-ին (1298 մայիս
11), դադար առանք: Հետո այնտեղից դուրս եկանք ռամադան ամսի
3-ին (1298 հունիս 1) և շարժվեցինք դեպի Սսի երկիրը, մտանք
Իսքենդերունի կիրճից և դիրք բռնեցինք Համուսի⁹⁵ առաջ նույն
տարվա ռամադան ամսի 9-ին, ուրբաթ օրը (1298 հունիս 20), որը
համապատասխանում է հազիրան ամսի 20-ին: Այնտեղ ժամանե-
ցին նաև Բադրադդին Բելիթաշ Ամիր Սլահը, Համաթի տեր Մալիք
Մոդաֆֆարը և նրա հրամանի տակ գտնվող զնդերի օժանդակու-
թյամբ, որոնց գլուխն էր կանգնած Ռոքնադդին Բիբարս ալ-Աջա-
մին՝ ծանոթ ալ-Ջալիկ անվամբ: Պաշարեցինք Համուսը և սեղմե-
ցինք խստորեն, իսկ մնացած զնդերն իջան Համուսից ցած, դաշտի
կողմից, ու այս կերպով պաշարման վիճակը շարունակվեց մինչև
որ ջուրը պակասեց Համուսի մեջ: Բերդում ապաստանել էին բազ-
մաթիվ հայեր և այնտեղ մտցրել էին նաև մեծ թվով դրաստ: Ժո-
ղովրդի մեծ մասը ծարավից մեռնում էր և երբ կացությունը վատ-
թարացավ, ու պաշարվողները տեսան երևիսաների ու կուսանց մա-

հանալը, նրանցից մոտ 1200-ը բերդից դուրս հանեցին ամսի 25-ին (1298 հուլիս 6), մեր պաշարման սկսելու 17-րդ օրը: Մեր ղինվոր-ները բաժանեցին նրանց իրենց մեջ և ես իմ բաժինս ստացա՝ երկու մանկամարդ աղջիկ և մեկ տղա: Այդ միջոցին պատեց մի թեթև մշուշ և մի քիչ անձրև տեղաց. այդ պատճառով Մալիք Մո-ղաֆֆարը թեթև անհանգստություն զգաց, և որովհետև նրան չէր ընկերանում իր բժիշկը, թույլ տվեց ինձ, որ խնամեմ իրեն և շնորհիվ ալլահի նա առողջացավ և ինձ ցույց տվեց մեծ երախտագի-տություն ու լցրեց իր բարյացակամության արտահայտություններով: Նրա վրանը կանգնեցված էր Համուսի դիմաց և շինված էր անբիծ կարմիր մաղրաբի կտավից, ներսի կողմը կանաչ նրբին թելերով նախշված⁹⁶: Կարգադրեց, որ այն էմիրները, որոնք պաշարում էին Համուսը, կարևոր դեպքի պարագայում, երբ հարկ տեսներին խորհրդակցելու, բարձրանային սարի վրա և հավաքվեին Մալիք Մո-ղաֆֆարի վրանում և նրա հետ որոշեին անել՝ ինչ որ պահանջում էր կացությունը: Պաշարման գործը շարունակվեց այս կերպով. մինչև որ գրավվեց Համուսը և մյուս վայրերը, ինչպես պիտի հիշատակենք⁹⁷: Քաղաքը գրավվեց Լևոնի որդու՝ Դանդինի ժամա-նակ: Այդ քաղաքը հանձնելու առթիվ տեղին է, որ մի քանի խոսք ասենք Հայոց երկրի թագավորության մասին:

Սրանից առաջ, հիշրի 664 թվականի տակ ասեցինք, թե Հեթումի որդի Լևոնը գերի բռնվեց, երբ Համաթի իշխանի ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի բանակները Սսի երկիրը մտան՝ ալ-Մալիք աղ-Ջա-հիր Բիբարս Բոնդուկդաբի Սալհիի իշխանության օրերին, և թե ինչ կերպով տեղի ունեցավ Լևոնի ազատագրումը և ինչ վճարեց նրա հայրը իբրև փրկագին, որպեսզի նա վերադառնա իր հոր՝ Սսի թագավորի մոտ: Հիշյալ Լևոնը թագավորեց իր հոր՝ Հեթումի մա-հից հետո և մնաց մի առ ժամանակ գահի վրա: Երբ մեռավ, նրան հաջորդեց իր մեծ որդին՝ Հեթումը, հետո Թորոսը, հետո Սմբատը, հետո Դանդինը, հետո Օշինը:

Ուրեմն, երբ մեռավ Լևոնը, նրան հաջորդեց մեծ որդին՝ Հեթումը իբրև Լևոնը: Այդ Հեթումը մնաց գահի վրա մի որոշ ժամանակ. նրա եղբայր Սմբատը հավաքեց իր կուսակիցներին և հարձակ-վեց իր եղբայր Հեթումի վրա, ձերբակալեց նրան և մի աչքը փորե-լով կուրացրեց, բայց մյուս աչքը պահեց անեղծ ու պահեց նրան բանտի մեջ: Հիշյալ Սմբատը հարձակվեց իր մյուս եղբոր՝ Թորոսի վրա և սպանեց նրան: Հիշյալ Թորոսը թողեց մի անշահապաս որդի: Իսկ Սմբատը ամրապնդեց իր իշխանությունը: Սակայն այնպես

պատահեց, որ մահմեդական զորքը մտավ Սսի երկիրը և պաշարեց Համուսը Սմբատի իշխանության ժամանակ: Հայերը նեղվեցին այս բանից, մանավանդ որ մուսուլմանները գրավումներ էին կատարել և շատ հայերի սպանել, ինչ որ վերագրվեց Սմբատի հոռի ընթացքին ու մուսուլմանների հանդեպ հայտնաբերած անկարողությանը: Հայերը համաձայնություն կայացրին իրենց մեջ՝ նրա փոխարեն գահի վրա դնելու նրա Լևոն եղբոր որդի Դանդինին և ձերբակալել Սմբատին: Հայերը խմբվեցին Դանդինի շուրջը, իսկ Սմբատը տեսնելով այդ բանը, փախուստ տվեց Կոստանդնուպոլսի կողմերը: Գահը մնաց Դանդինին, որը կոչվում էր նաև Կոստանդին⁹⁸,

Երբ հիշյալ Դանդինը գահակալեց, նա Սսում գտնվող գնդերը ուղարկեց Համուսի և ուրիշ վայրերի վրա: Ապա սուլթանը, որը իրեն այդ երկրների մուսուլմանների ներկայացուցիչն է համարում, պահանջեց, որ Ջալհան գետը սահման կազմի մուսուլմանների և հայերի միջև, և գետի հարավակողմը գտնվող բերդերն ու քաղաքները իրեն հանձնվեն: Դանդինը համաձայնվեց այդ առաջարկին և մուսուլմաններին հանձնեց բոլոր այն քաղաքները, որոնք գտնվում են Ջալհան գետից դեպի հարավ: սրանցից են Համուսը, Տիլ Համդունը⁹⁹, Կվայրանը¹⁰⁰, Նոդայրը¹⁰¹, Հաջար Շաղլանը, Սարվանդիքարը¹⁰², Մարաշը,—բոլորն էլ անմատչելի բերդեր: Հանձնվեցին նաև մյուս քաղաքները: Համուսի հանձնումը տեղի ունեցավ հիշրի 697 թվականի շավալ ամսի 19-ին, ուրբաթ օրը (1298 հուլիս 30), ինչ որ համապատասխանում է աբ ամսի 8-ին: Այնուհետև հանձնվեցին Տիլ Համդունը և մնացած քաղաքները, ինչպես հիշեցինք: Հուսամադդին Լաշինը, որ ալ-Մալիք ալ-Մանսուր է կոչվում, հրամայեց վերաշինել այդ քաղաքների շենքերը, և այդ կարգադրությունը անշուշտ սխալ դատումի արդյունք էր, ինչպես որ պիտի տեսնվի, քանի որ նրանք վերադարձվեցին հայերին, երբ Ղազանխանը մտավ այդ երկրները:

Երբ մուսուլմանները հաստատվեցին այդ քաղաքներում, սուլթանը այնտեղ նշանակեց իր էմիրներին մեկին, հետո նրան հեռացրեց պաշտոնից և կառավարիչ նշանակեց Սալֆադդին Ոստադմարին: Այնուհետև բանակները հեռացան սուլթանի հետ, իսկ հիշյալ Ոստադմարը հաստատվեց Տիլ Համդունում:

Տիլ Համդունի հանձնվելուց հետո Համաթի իշխան ալ-Մալիք ալ-Մուղաֆֆար Մահմուդը մեկնեց այնտեղից նույն տարվա զուկադա ամսի սկզբին: Բանակը ճամփա ելավ, և ամհնրս էլ մտանք:

Հալեր 697 թվականի զիլկադիա ամսի 9-ին, երեքշաբթի օրը (1298 օգ. 18), որը համապատասխանում է ար ամսի 10-ին: Երբ Հալեր հասանք, Հուսամագդդին Լաշին Մալիք Մանսուրից հրաման եկավ Սաֆագդդին Բալբան Տաբախուն, որ նա ձերբակալի այն էմիրներին, որոնք հեռացել էին իրենց զինվորների հետ: Երբ Ղփչախը, որ Հոմսումն էր, լսեց այդ բանը, վախենալով Լաշինից, փախուստ տվեց: Փախուստ տվեց նաև Հալերից Ֆարսագդդին Ալբակին, որ սուլթանական տեղակալն էր Սաֆագդում և գտնվում էր դեպի Հալեր հեռացող զորքերի խմբում: Նույն կերպով փախուստ տվեց Բեկթիմուր Սլահգարը, Բուրլարը և Ղազազը: Հասնելով Հոմս, նրանք համաձայնվեցին Սաֆագդդին Ղալախի հետ, որպեսզի ապստամբեն:

Սյդ թվականին մոնղոլների պետ Սլամշը, որ Ռումի երկրումն էր, լուր ստացավ, թե Ղազանը ուզում է սպանել իրեն: Նա փախավ ու գնաց ալ-Մալիք ալ-Մանսուր Հուսամագդդին Լաշինի մոտ, որը նրան լավ ընդունելություն ցույց տվեց: Սլամշը օգնություն ստացավ ալ-Մալիք ալ-Մանսուր Լաշինից, որ վերադառնա Ռումի երկիրը, Ռումի ժողովրդին իրեն շուրջը հավաքելու նպատակով: Նրա հետ Սաֆագդդին Բեկթիմուր Ջելմու հրամանի տակ Հալերից մեկնեցին զինվորներ և գնացին Սլամշի հետ, մինչև որ անցան Սսի երկրի սահմանները: Նրանց դեմ ելան թաթարները, և կռվի մեջ սպանվեցին Ջելմին ու մուսուլման զինվորների մի մասը, իսկ մնացածները փախուստ տվեցին: Սլամշը ապաստանվեց Ռումի երկրի մի բերդում, ուր և ամրացավ: Նրա վրա ուժեր ուղարկեց, Ղազանը, որոնք պաշարեցին նրան և սպանեցին:

էջ 44

Հիջրի 698 թվականին (1298 հոկտ. 9—1299 սեպտ. 27) մահացավ Շամսագդդին Կրիդան, մեկը այն հրամանատարներից, որոնք Սսի երկիրը մտան և գրավումներ կատարեցին, ինչպես սրանից առաջ հիշատակեցինք*:

էջ 46

Հիջրի 699 թվականին (1299 սեպտ. 28—1300 սեպտ. 15), երբ Դամասկոս հասավ Ղազանը՝ մոնղոլական բանակով, հայերը ուզե-

* Հեղինակը այս թվականին հաջորդող դեպքերի կապակցությամբ խոսում է Ղազան Խանի արշավանքի մասին, որին մասնակցեցին, ասում է, վրացիները և ուրիշներ, առանց որոշակի հիշատակելու հայերի մասնակցության մասին:

ցին հետ ստանալ այն քաղաքները, որոնք մուսուլմանների կողմից գրավվել էին ավելի առաջ և որոնք մուսուլմանները չկարողացան պաշտպանել՝ թուլացած լինելով: Այս կերպով հայերը վերստին տիրեցին այդ քաղաքներին և հետ վերցրին Համուսը, Տիլ Համ-դունը, Կվայրան, Սարվանդիքարը, Նողայրը և մյուս վայրերը, իսկ բերդերից մուսուլմաններին մնաց միայն Հաջար Շաղյանը: Հայերը տիրեցին նաև ուրիշ բերդերի և քաղաքների, որոնք Զայհան գետի հարավակողմն են գտնվում:

Այդ տարի, կամ մի տարի առաջ, երբ Հայոց երկրում Դանդինը գահակալեց, նա աղատ արձակեց իր եղբայր Հեթումին և գահը վերադարձրեց նրան: Հեթումը, որի մեկ աչքը կուրացրել էր իր Սըմբատ եղբայրը, ինչպես նախապես ասացինք, մի ժամանակ հետո դավեց Դանդինի դեմ և ամենաստոր վերաբերմունքը ցույց տվեց և ուզեց ձերբակալել նրան, որի հետևանքով Դանդինը փախուստ տվեց դեպի Կոստանդնուպոլիս, և Հեթումը մնաց գահի վրա: Քիչ անց նա գահ բարձրացրեց իր Թորոս եղբոր անչափահաս որդուն, այսինքն այն Թորոսին, որը, ինչպես հիշված է, իր մյուս եղբայր Սմբատի կողմից սպանվել էր: Իսկ այդ անչափահաս տղայի խնամակալությունը վերցրեց ինքը: Այդպես մնաց այնքան ժամանակ, մինչև որ նրանց սպանեց Բիրլուղան, Ռումի երկրի մոնղոլների պետը, ինչպես պիտի պատմենք:

էջ 48

Հիշքի 701 թվականին (1301 սեպտ. 6—1302 օգ. 25) Կահիրեից ճամփա ելան Բաղրեդդին Բեքթաշ Ամիր Ալահը և Այբակ խազնադարը, և նրանց հետ զորագնդեր, որոնք ուղղվեցին դեպի Համաթ: Հրաման հասավ Զայնադդին Քետբուղային, որը սուլթանի տեղակալն էր Համաթում, որպեսզի իր գնդերով շարժվի Սսի երկրի վրա: Հիշյալ Քետբուղան Համաթից դուրս եկավ, նրա հետ ելանք և մենք, շաբաթ օրը, շավալ ամսի 15-ին, որը համապատասխանում էր Ռումի ամիս հազիրանի 23-ին: Բանակը Զայնադդինի ընդհանուր հրամանատարության տակ ճանապարհվեց, և մտանք Հալեբ հինդ-շաբթի օրը, զուկադա ամսի առաջին օրը. Հալեբից դուրս եկանք զուկադայի երրորդ օրը (1302 հունիս 30) և մտանք Բաղրասի կիրճը նույն ամսի 7-ին: Հետո առաջացանք Սսի վրա... և այնտեղ կանգ առնելուց հետո վերադարձանք Դարբանդից և հասանք Հալեբ նույն տարվա զուկադա ամսի 19-ին, երկուշաբթի օրը (1302 հուլիս 16): Հետո դարձանք Համաթ, որտեղ մուտք գործեցինք հիշ-

յալ ամսի 27-ին, երեքշաբթի (1302 հուլիս 24), որը համապատասխանում է թիմուզ ամսի 24-ին՝ ըստ Ռումի տոմարի: Հազիվ էինք մտել Համաթ, երբ սկսվեց Զայնադդին Քիտբուղայի հիվանդությունը¹⁰³:

էջ 53

Հիշրի 703 թվականի (1303 օգ. 15—1304 օգ. 3) վերջերին Կահիրեից բանական եկան, որոնց միացան Սաֆադդին Ղաչախը՝ Համաթի զորքերով և Կարա-Սոնկուրը՝ Հալեբի զորքերով: Նրանք մտան Սսի երկիրը և պաշարեցին Տիլ Համդունը, որը գրավեցին ներսինների անձնատվությամբ, այսպիսով, այն հետ վերցրին հայերից, — քանդեցին ու դետնին հավասարեցրին: Նա շմասնակցեցի այդ արշավանքին, որովհետև գտնվում էի Հիջազում¹⁰⁴:

էջ 53

Հիշրի 705 թվականի մուհարրամ ամսի սկզբներում (սկիզբը՝ 1303 թ. օգ. 15), որը համապատասխանում է թիմուզ ամսի վերջին տասնօրյակին, Հալեբի սուլթանական տեղակալ Կարա Սոնկուրը զորքեր ուղարկեց Հալեբից Կուլթիմուր Մամլուքի հետ, որպեսզի գրավեն Սսի երկիրը: Նրանք դուրս եկան այնտեղից հիշյալ ամսի առաջին օրը: Սուլյն Կուլթիմուրը մի թեթևամիտ ու անկարող անձ էր և իրեն տվել էր հարբեցողության: Նա զորքերի հանդեպ անփույթ գտնվեց և ոչ մի փորձ չարեց թշնամիներից տեղեկություններ ձեռք բերելու և այդ տեղեկություններից օգտվելու: Մինչդեռ Սսի թագավորը շատ մարդիկ հավաքեց թաթարներից, և երբ նրանք միացան, հայերը և ֆրանկները անականկալ հարձակվեցին հիշյալ Կուլթիմուրի վրա, որի հետ էին Հալեբի էմիրներն ու գնդերը: Բախումը տեղի ունեցավ Այասի մոտ, և Հալեբցիները չկարողացան ոչինչ անել, իսկ հայերն ու թաթարները նրանց ճանապարհը կտրեցին, շատերին սպանեցին ու դերի վերցրին և կատարյալ հաղթանակ տարան: Ոմանք կարողացան փախչել դեպի սարերը և ադատվել, իսկ շատ քչերը միայն կարողացան Հալեբ հասնել մերկ և առանց ձիու: Այդ տարի Սսի թագավորն էր Հեթումի որդի, Լևոնի որդի Հեթումը, նույնը, որին իր եղբայր Սմբատը բռնել էր և կուրացրել: Բայց մի աչքն էր միայն վնասվել, ինչպես նախապես հիշատակեցինք 699 թվականի ներքո:

էջ 56

Հիշրի 707 թվականին (1307 հուլիս 3—1308 հունիս 20) Բիրյուղան, որ Ռումի երկրում բանակած մոնղոլների զորավարն էր,

սպանեց Սսի թագավոր՝ Հեթումի որդի, Լևոնի որդի Հեթումին, նախապես սպանելով նրա եղբայր Բորոսի որդուն, նրա կրծքի վրա: Հայոց երկրի գահի վրա հաստատվեց Լևոնի որդի Օշինը, այսինքն՝ Հեթումի եղբոր որդին, իսկ Հեթումի մյուս եղբայր Ալինախը գնաց Խարբենդեի մոտ և գանգատվեց Բիրլուղայի մասին, Խարբենդեն հրամայեց, որ սրախողխող անեն Բիրլուղային¹⁵⁰:

էջ 67

Հիշրի 711 թվականին (1311 մայիս 20—1312 մայիս 8) ժամանեց Սսի դեսպանը բերելով որոշված տուրքը ապրանքներով, որը պարտավոր էր վճարել ամեն տարի: Ասորիքի տեղակալներին բերեցին սովորական ընծաները, իսկ ինձ բերեցին ջորիներ և կերպասեղեն:

էջ 68

Այդ ժամանակ Սսի թագավորն էր Օշինը՝ Լևոնի որդին, Հեթումի որդին:

էջ 90

Հիշրի 720 թվականին (1320 փետրվ. 12—1321 հունվ. 20) հրաման ստացվեց սուլթանից՝ արշավել Սսի երկրի վրա և այդ գործողությանը մասնակցեցին Ասորիքի մուսուլմանական զնդերը՝ Դամակոսից շարժվեցին մոտավորապես 2000 հեծյալներ, ճամփա ելավ Շահաբադդին Կորթայ էմիրը՝ Սահիլի ղինվորներով, Համաթից ելան Թաբլիսանեի էմիրները, որոնք գտնվում էին այնտեղ իրենց ղինվորներով: Նրանք Համաթից դուրս եկան նույն տարվա ռաբի ավալ ամսի առաջին տասնօրյակին և հասան Հալեբ (1320 ապրիլ 20): Այդ զնդերը, մինչև վերջին ղինվորը, դուրս եկան Հալեբից սուլթանական տեղակալ Ալթուն Բուղայի հրամանատարության տակ և շարժվեցին դեպի Հարիմի մոտի Ամկը, որտեղ մնացին որոշ ժամանակ: Հետո այնտեղից ճամփա ելան և մտան Սսի երկիրը նույն տարվա ռաբի ախար ամսի 7-ին (1320 մայիս 26), որը համապատասխանում է այս ամսի 24-ին: Առաջանալով նրանք հասան Ջալհան գետը, երբ այն հորդած էր ու կուրորեն նետվեցին գետի մեջ, որտեղ մեծ թվով ղինվորներ խեղդվեցին, և որոնց մեծ մասը թուրքմեններ էին, որոնք Սահիլի բանակի մասն էին կադմում: Ջալհան գետն անցնելուց հետո նրանք գնացին Սսի բերդը պաշարելու: Նրանք հասան պարսպին, որի մեծ մասին տիրացան, հետո ավերեցին շրջակայքի գյուղերը ոչնչացրին ցանքսը և վերագարձան, անցնելով Ջալհանից, որն արդեն ծանծաղել էր և հասան

Բաղրաս նույն տարվա ռաբի ախար ամսի 29-ին, շաբաթ օրը մինչև որ ցրվելու հրաման եկավ, և ամեն ոք դարձավ իր երկիրը¹⁰⁶։

էջ 92

Նույն այդ տարին, ջումադալ ավալ ամսին (1320 հունիս 8—հուլիս 8) մահացավ Սսի թագավորը՝ Լևոնի որդի Օշինը, իր երկրի վրա կատարված արշավանքից անմիջապես հետո։ Նա հիվանդ էր արդեն, երբ մուսուլման բանակները մտան իր երկիրը։ Ինքն ակա-նատես եղավ երկրի հրդեհումին, շենքերի ավերումին, իր հա-տակների մահացումին, արջառի հափշտակությանը և ժողովրդի տկարացմանը։ Նրան հաջորդեց փոքր որդին. որը դեռ անշափահաս էր, և հայ մեծամեծների կողմից գործերի մի վարիչ նշանակվեց¹⁰⁷։

էջ 93

Հիջրի 721 թվականին (1321) Բարձր Դուռը ժամանեց մի դես-պան Տեմիրտաշ իբն Չոբանի կողմից, որը Ռումի երկրի տեղա-կալն էր։

Նույն տարին հիշյալ Տեմիրտաշը իր զորքերով մտավ Սսի եր-կիրը և ասպատակեց ու ջարդեց, իսկ Սսի տերը փախավ Այասի բերդը, որը գտնվում էր ծովի վրա։ Տեմիրտաշը մոտ մի ամիս շա-րունակ կողոպուտի մատնեց երկիրը և վերադարձավ¹⁰⁸։

էջ 94

Հիջրի 722 թվականին (1322 հունվ. 20— 1323 հունվ. 9) եգիպ-տական, ասորիքյան և Սահիլի¹⁰⁹ զինվորներից զորաբաժիններ շարժվեցին, որոնց միացան Համաթի զորքերը և գնացին դեպի Հալեբ մեծ քաղաքը, որտեղ նրանց իր գնդերով դիմավորեց Հալեբի կառավարիչ Ալթուն Բուղան։ Նրանք իրենց ճանապարհը շարունա-կեցին մինչև հասան Այաս¹¹⁰, Սսի երկրում, որը պաշարեցին և տի-րեցին։ Նրանց դիմադրեց ծովի վրա գտնվող բերդը, որի վրա մու-սուլմաններն հարձակվեցին բազմաթիվ քարանետ մեքենաներով և ծովից նավերով հարձակում գործեցին երկու ուղղությամբ, մին-չև որ ավերեցին բերդը և թափանցեցին ներս, որը գտան հրդեհ-ված։ Մուսուլմանները տիրեցին բերդին ռաբի ախար ամսի 21-ին, կիրակի օրը (1322 մայիս 9) ... և քանդեցին այն ինչքան որ կարո-ղացան քանդել, այնուհետև զինվորները վերադարձան իրենց երկրները։

էջ 102

Հիջրի 729 թվականին (1328 նոյ. 5—1329 հոկտ. 24) չափա-հասության հասավ Սսի թագավոր անշափահաս Լևոնը, Օշինի որ-

դին, որի վրա խնամակալ էր Քարքի* իշխանը: Սրա կալվածն էր մի բերդ, ծովի մոտ, Սսի երկրի սահմանագլխում, նրա հյուսիսարևմտյան կողմը, որը սահմանակից է Կարամանի որդու երկրին:

Հիշյալ Քարքի տերը իշխանությունն առել էր իբրև խնամակալ Սսի անշահաճաթ թագավորի, և երբ այդ տարին սուլն պատանին տարիքը լրության հասավ, սպանեց Քարքի իշխանին և նրա եղբորը և Քարքի իշխանի գլուխը ուղարկեց սուլթանին¹¹² և սուլթանը նրան ուղարկեց պատիվներ, զենք, ձիեր՝ թամբ ու սարքով, և այդ ամենը էմիր Շահաբադդին Ահմադ Մուհամմադի ձեռքով, որը Բարձր Դռան միհմանդարն¹¹³ էր: Երբ հիշյալ Շահաբադդինը զնաց Սսի երիտասարդ թագավորի մոտ, Սսի տերը հագավ խիլան և սուրը քաշելով երկրպագեց ու հեծավ ձին և այդ կերպով ինքն իրեն զորացած զգաց: Շահաբադդին միհմանդարը ստացավ բազմաթիվ ընծաներ և վերադարձավ դեպի Բարձրագույն Դուռը:

էջ 124

Հիշրի 738 թվականին (1337—1338) մուհամմամ մեռավ Նասրադդին Մուհամմադ իրն Մաջդադդին իբն Կարնասը, որը մտել էր Սսի երկիրը՝ որպես քննիչ Ջիհանյան տիրույթների (նվաճումների): Նա մեռավ այդ երկրում և թաղվեց այնտեղ գտնվող մուսուլմանների հատուկ գերեզմանոցում:

Հիշրի 741 թվականին (1339 հուլիս 9—1340 հունիս 26): Ալայադդին Այսդուդա Ալզրակ էմիրը և Հալերի զինվորների մի մասը գրավեցին Խանդարուս բերդը Ռումի երկրում, որը շատ ամուրվայր էր և որտեղ կային հայեր ու թաթարներ, որոնք ելուզակություն էին անում**:

էջ 139

Նույն այդ թվականին Այասում մեռավ այնտեղի կառավարիչ ամիր Ալայադդին Մոդալթայ ալ-Ղազին, վիրավորված լինելով հայերի կողմից: Նրան թաղեցին իր սեփական շիրիմի մեջ, Հալերում:

էջ 140

Հիշրի 742 թվականին (1341 հունիս 17—1342 մայիս 5): Թաղայ իբն Սուտայ թաթարը պարտության մատնեց Հասան իբն Տիմուրտաշ իբն Զուբանին ու խուճապահար հալածեց նրան մինչև Հոռմկլա:

* Իմա Կոռիկոս—

** Բառացի ճանապարհներ էին կտրում:

էջ 143

Հիշրի 744 թվականին (1343 մայիս 26—1344 մայիս 14) թուրքմենները հաճախակի ասպատակություններ կատարեցին Սսի երկրում, ջարդեցին, կոտորեցին, գերի վարեցին և վրեժ առան այն բռնությունների դիմաց, որոնք հայերը գործել էին Կարամանի երկրում¹¹⁴:

էջ 144

Այդ տարի, ջումադալուլա ամսին (1343 սեպտ. 21—հոկտ. 20) լավ սպառազինված զնդեր առաջացան Սսի երկրի վրա, բայց չհաղթեցին: Հարուստ և բազմամարդ Ադանան գրավելուց հետո նրանք հազիվ էին հանգիստ առել, երբ Հալեբի բանակի հրամանատար Ակ-Սոնկուրը կաշառվեց հայերից և արգելեց, որ բանակները ավելի առաջանան, առարկելով, որ սուլթանը հրաման չի տվել իրեն այդ բանի համար: Քիչ ժամանակ հետո Ակ-Սոնկուրը մեռավ վարկաբեկված, և Ալլահը մերժեց, որ նա մահանա Սսի երկրում, արշավանքի ժամանակ:

էջ 149

Հիշրի 746 թվականին (1345 մայիս 4—1346 ապրիլ 3) հայերը սպանեցին իրենց թագավոր Ֆրանկ Քունդսթաբլին¹¹⁵, որը անկարող էր վարելու գործերը և չէր պաշտպանում երկիրը, որի հետևանքով մուսուլմանները ավերենք էին գործում: Նրա փոխարեն թագավորեցրին...*:

Նույն տարվա վերջում թուրքմենները խաբեությամբ տիրեցին Կապանի¹¹⁶ բերդին, որը Սսի երկրի ամենազորեղ բերդերից էր Ռումի երկրին սահմանակից: Այնտեղ գտնվող մարդկանց սպանեցին և գերի վերցրին կանանց ու երեխաներին: Սսի նոր թագավորը փութաց փրկելու բերդը, բայց իբն Դելդադերը հանկարծակի հարձակվեց հայերի վրա և շատերին սպանեց, իսկ մնացածներին և փախուստի մատնեց:

Բանաստեղծն ասել է:

«Սսի նոր տերը գոչեց. Կապանը կյանքիս արժեքն ունի.
Մենք ասացինք նրան. ուրիշ բանի մասին խորհիր**,
Որովհետև հաղթանակները հաջորդելու են հաղթանակ-
ներին»:

* Բնագրում նախադասությունը մնացել է անավարտ:

** Այսինքն՝ մոռացիր այդ մասին:

Գրավումից հետո Հալեբի Նաիրը գնաց, որպեսզի դառնա (Կապանի) կառավարիչը։ Սակայն իբն-Դելդադիը հակառակեց։ Ուստի պատրաստեցին զորագնդեր՝ այդ բերդը քանդելու։ Սակայն հետո՝ 747 թվականին ռաջաբ ամսին (1346 հոկտ. 18—նոյ. 16) հայերը գրավեցին այն՝ իբրև աղետալի հետևանք տրված հրամանին չհնազանդվելու։

էջ 151

Հիշրի 748 թվականի մուհառամ ամսին (1347 ապրիլ 13—մայիս 12) հայերը հարձակումներ կատարեցին Այասի վրա՝ վնասներ հասցնելու նպատակով¹¹։ Նրանց դեմ ելավ Այասի էմիրը՝ Հուսամադդին Մահմուդ իբն Դավուդ ալ-Շալբանին, և հայերից սպանվեցին շատ մարդիկ և նրանցից բռնված գերիներն ու պետերը բերվեցին Հալեբ՝ Մաշհուդի օրը։ Փառք ալլահին։